

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Соціально – психологічний факультет
Кафедра соціальної та практичної психології

УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ ЯК ЧИННИК ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ

Магістерська робота з психології
студентки 54 групи
соціально – психологічного факультету
спеціальності «Психологія»

Рисіч Оксани Василівни

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук
доцент кафедри соціальної
та практичної психології

Н. Ф. Портницька

Вступ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

- 1.1. Проблеми формування системи цінностей військовослужбовців**
  - 1.1.1. Формування системи цінностей у дорослому віці у професійній діяльності.....8
  - 1.1.2. Сприймання життєвої ситуації у структурі самосвідомості.....14
- 1.2. Вплив участі у бойових діях на ціннісну сферу особистості.**
  - 1.2.1. Психологічні особливості професійної діяльності військовослужбовців 18
  - 1.2.2. Участь у бойових діях як чинник життєвої кризи особистості.....24
- 1.3. Психологічні особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями**
  - 1.3.1. Сприймання військовослужбовцями стресових ситуацій.....29
  - 1.3.2. Психологічні особливості ціннісної сфери військовослужбовців, що брали участь у бойових діях 32

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИТУАЦІЇ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ.

- 2.1. Методологічні засади досліджень ситуації переосмислення життєвих цінностей.**
  - 2.1.1. Проблема методів дослідження цінностей та особливостей професійної діяльності військовослужбовців.....39
  - 2.1.2. Обґрунтування вибору методів дослідження переоцінки цінностей військовослужбовцями.....42
- 2.2. Методика та процедура проведення дослідження участі у бойових діях як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців**
  - 2.2.1. Організація біографічного дослідження цінностей військовослужбовців.....44
  - 2.2.2. Організація дослідження особливостей переоцінки цінностей військовослужбовцями, що брали участь у бойових діях.....47

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

- 3.1. Біографічний аналіз ціннісної сфери миротворців.**

3.1.1. Загальні особливості переосмислення життєвих цінностей миротворцями.....	52
3.1.2. Біографічний аналіз життєвих завдань миротворців, що змінили професійну діяльність.....	55
3.1.3. Біографічний аналіз життєвих завдань миротворців, що не змінили професійну діяльність.....	58
3.2. Особливості професійної переорієнтації миротворців в залежності від життєвих завдань.	
3.2.1. Аналіз ціннісної сфери військовослужбовців, що змінили професійну діяльність	60
3.2.2. Аналіз ціннісної сфери військовослужбовців, що не змінили професійну діяльність.....	66
ПІДСУМОК.....	73
Список використаних джерел.....	75
Додатки.....	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. Участь у бойових діях є стресові події виключного характеру, які можуть викликати загальний дистрес практично у кожної людини. На відміну від багатьох інших стресових ситуацій, участь у війні може бути психічною травмою з віддаленими наслідками.

Участь у бойових діях приводить до помітних змін травматичного характеру у свідомості військових. За результатами досліджень військових медиків і психологів, особливості життя у військових умовах зумовлюють кризи ідентичності, тобто втрату цілісного сприймання себе своєї соціальної ролі після повернення до мирного життя (В.С. Климова). Це проявляється у порушенні здатності адекватно брати участь у складних соціальних взаємодіях, внаслідок чого спостерігається викривлення процесів самосприймання та самореалізації.

У сучасній психології проблема цінностей отримала висвітлення у роботах Б.А. Ананьєва, Б.С. Братуся, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєва, О.Л. Музики, С.Л. Рубінштейна, М. Рокича, В.Ф. Сержантова.

Актуальність проблеми цінностей на сучасному етапі обумовлена рядом факторів: по-перше, у суспільстві відбувається зміна норм та стереотипів; по-друге, існує велика кількість теоретичних і практичних питань, що стосуються психологічної проблеми побудови ціннісно-сислової сфери, виявлення і аналізу життєвих цінностей особистості. Цінність є важливою характеристикою психологічної структури особистості і визначає: спрямованість суб'єкта на реалізацію певних відношень, які відповідають певній цінності, спрямованість на певну діяльність; зміст уявлення про своє «Я», що відповідає спрямованості; виділення у свідомості певного предметно – діяльнісного змісту і його провідну роль у формуванні самосвідомості особистості. На думку Т.М. Титаренко, цінності зумовлюють ряд змін у структурі самосвідомості особистості, що позначається на її подальшому спрямуванні життєвих завдань.

Однією із загальних закономірностей розвитку особистості, на думку Л.С. Виготського, є проходження кризових періодів, які стимулюють якісні зміни у психічній діяльності. Однак, поряд із віковими протягом життя особистість переживає й інші кризові ситуації. Однією з особливостей професійної діяльності військовослужбовців та працівників МВС є необхідність використання зброї, що на думку дослідників, спричиняє переживання стресових станів (В.С. Климова).

Посттравматичні стресові розлади являють собою стійкі негативні зміни в психіці, які проявляються через місяці і навіть роки у осіб, що перенесли психічну травму. До особливостей прояву посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, відноситься схильності до суїциду, алкоголізму, токсикоманії та наркоманії (Садовський В.П.).

У ряді теоретичних та емпіричних досліджень відзначається, що особливості переживання та реагування особистістю життєвих ситуацій залежать від їх індивідуального сприймання та надання їм певного смислу (В.С. Климова).

Однак, недостатньо дослідженою залишається проблема ціннісної сфери військовослужбовців, які перебували у „гарячих точках”. Зокрема, відсутні дані щодо переосмислення військовослужбовцями життєвих цінностей, що зумовило вибір теми дослідження **"Участь у бойових діях як чинник переосмислення військовослужбовцями життєвих цінностей"**.

Об’єкт дослідження: ціннісна сфера особистості.

Предмет дослідження: особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями.

Мета: дослідити особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями.

Гіпотеза: переосмислення цінностей військовослужбовцями, що перебували у «гарячих точках», залежить від характеру життєвих цілей (в тому числі і професійної спрямованості) та суб’єктивного переживання

емоційної підтримки найближчого соціального оточення на час участі у бойових діях. При підтримці близьких рівень прояву змін в ціннісній сфері є менш гострим, ніж у випадку відсутності емоційної підтримки близьких.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу з проблем участь у бойових діях як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями.
2. Вивчити особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями, що перебували в «гарячих точках».
3. Виявити чинники, що впливають на зміну професійної діяльності миротворців, що повернулися із зони бойових дій.

Методи та організація дослідження.

Для організації та проведення дослідження ми використали методи теоретичного аналізу та узагальнення наукової літератури, біографічний метод та метод вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики. Для обробки результатів використано методи математичної статистики.

Дослідження проводилося у Житомирській військовій частині №30–№47 ВВМВС України протягом 2008-2009 років. У ньому взяло участь 15 військовослужбовців, що перебували в зоні бойових дій в один і той же час (3 роки тому).

Наукова новизна дослідження: вперше виявлено особливості переосмислення життєвих цінностей миротворцями, що брали участь у бойових діях.

Практичне значення: Отримані результати дослідження дозволяють дещо оптимізувати консультативну та корекційну роботу з особами, що брали участь у бойових діях, враховуючи специфіку їх професійної діяльності.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечується репрезентативністю вибірки. Дослідження відповідає всім етичним принципам та нормам.

Апробація результатів дослідження здійснена на таких конференціях:

- Студентська науково – практична конференція «Роль інформативних та інтерактивних технологій в розвитку сучасної психолого – педагогічної науки» (Київ 2009).
- Всеукраїнський конкурс наукових робіт (Житомир 2009).

Результати досліджень опубліковані:

- Застосування ідеографічного підходу у вивченні переосмислення цінностей миротворців, що повернулися із «гарячих точок» // Тези виступів студентської науково-практичної конференції «Роль інформативних та інтерактивних технологій в розвитку сучасної психолого-педагогічної науки»
- Ціннісна сфера військовослужбовців, що змінили вид професійної діяльності після повернення із «гарячих точок» // Збірник тез щорічної звітної наукової конференції студентів соціально – психологічного факультету (Житомир 2009).

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

1.1. Проблема формування системи цінностей військовослужбовців

1.1.1. Формування системи цінностей у дорослому віці у професійній діяльності.

Проблема особистісного розвитку у дорослому віці у вітчизняній психології вивчалася у контексті досліджень: К.О. Абульханової-Славської, М.Й. Боришевського, З.С. Карпенко, О.М. Леонтьєва, А.В. Петровського, С.Л. Рубінштейна, В.О.Татенка та інших. За результатами досліджень було виявлено, що особистісне зростання у дорослому віці відбувається переважно у професійній діяльності, якщо вона забезпечує задоволення базових потреб людини [17]. Людська діяльність будь-якого роду включає задум, реалізацію та результат. Задум складається з мети, цінностей і плану. Реалізація одних і тих же мети і планів може мати повністю різні життєві зміни, ціннісні значення. Саме так формується поняття цінності [17].

Проблема цінностей та ціннісної сфери особистості є предметом досліджень у філософії, педагогіці, психології. У філософії цінності розглядаються як специфічні соціальні об'єкти світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства (добро, зло, чудове і потворне, що втілюється в явищах суспільного життя або природи).

Як вказує вивчена література, у роботах філософа-софіста Протагора, спрямованих на визначення змісту людських цінностей, стверджується про те, що людина є мірилом всіх цінностей. Поняття цінності асоціюється із поняттями ідеал, мета, спрямованість [17]. Зовні цінності виступають, як властивість предмета або явища. Однак, Протагор стверджує, що цінності для людини предмет набуває лише у ситуації включення його у структуру суспільних відносин. Для конкретної особистості цінності є об'єктами її інтересів та одночасно орієнтирами у предметній та соціальній дійсності. [15].

У історично-філософському контексті цінність – поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів. На думку М.І. Горлача, цінності виконують роль споконвічної, вихідної основи вибору потреб, інтересів, переживання, мети, засобів їх реалізації, результатів діяльності і тих умов, в яких здійснюється вибір [17]. Суспільний спосіб життя людини, існування суспільних потреб зумовили і ціннісний тип світосприйняття. Цінності формували особливий світ духовного буття. З розвитком суспільства й удосконаленням його структури поглибленням духовності людини, ускладнювалося й ціннісне світосприйняття, охоплюючи й народжуючи нові потреби у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства. Ціннісна свідомість створює власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина висловлює не об'єктивно, а суб'єктивно зовнішню дійсність, наділяючи її людським змістом. Тому цінність є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність [16].

В соціології проблема цінностей розглядалася Максом Вебером. Аналізуючи дії індивідів, автор виходив з неокантіантської передумови, за якою кожний акт стає осмисленим лише в співвідношенні з цінностями, в світі яких визначаються норми поведінки людей та їх мети [17].

Основоположник гуманістичного психоаналізу Є. Фромм наголошував на тому, що суспільство, як і його окремі члени, завжди мають велику потребу в системі орієнтацій життєдіяльності людей, основу якої становлять цінності та ідеали [67].

У сучасній психології проблема цінностей отримала висвітлення у рамках суб'єктного підходу (Б.Г. Ананьєв, Б.С. Братусь, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, О.Л. Музика, С.Л. Рубінштейн) та в рамках об'єктивного (М. Рокич). На думку Д.О. Леонтьєва, неоднорідність соціальної структури суспільства призводить до існування в ньому в будь-який історичний відрізок часу різних, іноді навіть суперечливих, цінностей, наприклад, в групах людей з асоціальною спрямованістю. Будь-яка соціальна спільнота від сім'ї до

людства загалом може виступати суб'єктом системи її специфічних цінностей. Ціннісна єдність є основою для виникнення неформальних соціальних груп, а її наявність у формальних, інституціолізованих групах і спільнотах (сім'я, спортивна команда, виробничий колектив, нація) є запорукою їх згуртованості та успішного функціонування [26].

Окремі аспекти проблеми особистості розглядається в руслі аксіологічної проблематики (Б.С. Братусь, З. С. Карпенко, Д. О. Леонтьєв та ін.). В окремих концепціях структури особистості цінність та її різні прояви є головним засобом дослідження особистості (В.Ф. Сержантов) [2]. Адже цінності, як одне із найважливіших особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної діяльності й у цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всю її життєдіяльність (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, М. Рокич) [56].

Зіставлення різних підходів до визначення поняття «цінності» дозволяє розглядати такі їх аспекти:

- цінності як сукупність матеріальних та духовних об'єктів, здатних задовольнити потребу, бажання, інтереси, цілі суб'єкта, його творчий потенціал;
- цінності як відображення характеру ставлень суб'єкта до об'єкта або їх взаємовідносин;
- цінності як ідеали суспільства та особистісної діяльності, що є специфічними утвореннями свідомості і є узагальненими уявленнями про блага, яким надають перевагу;
- цінність як специфічне явище свідомості, образ поведінки, діяльності, творчості, спілкування в різних сферах життя [15].

Однією із найвідоміших є типологія цінностей, запропонована в зарубіжній психодіагностиці М. Рокичем, який серед базових цінностей виділив 18 термінальних і 18 інструментальних цінностей [27]. Термінальні або цільові цінності виражають найважливіші цілі, ідеали, самоцінний зміст життя людини – цінність між особових стосунків; сім'ї, праці, волі тощо.

Термінальні цінності у свою чергу, поділяються на особисті й соціальні. Інструментальними цінностями є засоби досягнення цілей, які схвалює дане суспільство. Однак, така класифікація не дозволяє повною мірою відобразити весь обсяг цінностей та їх ролі у процесі розвитку особистості.

В українській психології проблема цінностей отримала висвітлення у роботах Б.Г. Ананьєва, Б.С. Братуся, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєва, О.Л. Музики, С.Л. Рубінштейна [2; 6; 26; 33; 56]. М.Й. Боришевський виділяє такі групи базових цінностей: моральні, громадянські, світоглядні, екологічні, естетичні, інтелектуальні, валеологічні. Моральні цінності, втілюються у найрізноманітніших проявах активності й самоактивності людини, які спрямовані на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних. Крім того, до моральних цінностей вчений відносить ставлення людини до праці, усвідомлення працьовитості як найвищої моральної цінності. Громадянськими цінностями є патріотизм, почуття відповідальності за сучасне й майбутнє нації, держави, розвинена національна свідомість та самосвідомість, національна гідність, правові цінності. Світоглядні цінності належать до трансцендентних орієнтацій людини. Вони допомагають їй виходити за межі своєї земної буденності, оцінювати себе, свій спосіб життя і власні діяння з позиції вічних цінностей. Екологічні цінності знаходять свій вияв у ставленні людини до навколишнього природного середовища. Естетичні цінності – це естетична вихованість, розвиненість естетичних смаків, уподобань, уміння відрізняти справжню красу від імітацій. Інтелектуальні цінності передбачають такі розумові характеристики людини як її здатність мислити критично й самокритично. Валеологічні цінності знаходять свій вияв у відповідальному ставленні людини до свого здоров'я [4]. На думку автора, ці цінності формуються протягом усього життя особистості і на протязі життя зазнають значних змін.

Проблема закріплення загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості є однією із фундаментальних проблем людської екзистенції. Адже соціальні зміни в суспільстві істотно впливають на зміни в системі

цінностей особистості. Цінності, на думку С.О.Гурманської, слід розглядати, як узагальненні цілі та засоби їх досягнення, які забезпечують інтеграцію суспільства і водночас допомагають індивіду або групі зробити вибір своєї поведінки в значущих ситуаціях [40].

У зв'язку з тим, що цінність визначає особливості інших компонентів психологічної структури особистості, її розглядають в ролі центрального компонента психологічної структури особистості [17]. Цінності утворюють вищі рівні у психологічній структурі особистості (К.К. Платонов).

Поряд із поняттям «цінності» використовується поняття «ціннісні орієнтації» як компонент структури особистості [66]. У ціннісних орієнтаціях резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який являє собою певну вісь свідомості, навколо якої вирішується багато життєвих питань [40].

Ціннісні орієнтації – це, як правило результат «присвоєння» суспільного досвіду. В такому розумінні ціннісні орієнтації є поняттям яке дає змогу достатньо продуктивно аналізувати соціологічні і соціально – психологічні аспекти ціннісної регуляції поведінки соціальних груп. Цей термін, за визначенням О.Л. Музики, відображає деякі загальні закономірності «присвоєння» соціального досвіду в залежності від віку, освіти, виду діяльності, в який включена група людей [33].

У межах концепції аксіопсихіки та аксіогенезу З.С. Карпенко індивід розглядається в єдності його ієрархічно-структурних (особистість) та динамічно-функціональних (суб'єкт) характеристик, тобто у вертикальному та горизонтальному вимірах [15]. Самовизначення зумовлюється складним динамічним співвідношенням елементарних суб'єктивних здатностей (компонентів «хочу», «можу», і «володію»), системних суб'єктивних властивостей з особистісними новоутвореннями ціннісного змісту: нормо-відповідної поведінки, як результату прийняття особистістю мотивів і цілей конкретної діяльності («треба»), соціальних установок і ціннісних орієнтацій

як морально смислових переживань («мушу»), часових і смислових цілей загальної життєдіяльності («буду»), есхатологічних устремлінь індивіда («приймаю») [15]. Виникнення потреб у самовизначенні передбачає наявність специфічної соціальної ситуації розвитку особистості, певного рівня розвитку когнітивної, афективної та конативної підсистем сфери мотивації, що становлять основу особистісного росту.

З позицій суб'єктно-ціннісного підходу до розвитку, окрім цінностей особистості, як базові використовуються поняття «ціннісна свідомість» та «особистісний ріст». Особистісний ріст – це результат реалізації людиною правильно обраних стратегій досягнення визнання. О.Л. Музика виділяє конструктивні та деструктивні стратегії особистісного росту. До конструктивних стратегій, що забезпечують основу для розширення меж інтерсуб'єктивного впливу, отримання нових можливостей для подальшого розвитку, відносяться такі взаємодії, які пов'язані із взаємодопомогою, співтворчістю, підтримкою, поцінуванням, тощо. Деструктивні стратегії руйнують соціальні зв'язки і стримують її особистісний ріст (конкуренція, приниження, недооцінка значимості людей з контактного оточення, переоцінка власної значимості, орієнтація на стосунки, а не на діяльність, відмова від розвитку власних здібностей) [33].

Як конструктивні, так і деструктивні стратегії закріплюються в свідомості людини у вигляді системи цінностей. На суб'єктивному рівні, цінності – це повторювальні стратегії діяльності, що сприяли досягненню успіху. У руслі суб'єктно-ціннісного аналізу успіх пов'язується з реалізацією потреби у визнанні. Виникає парадокс: деструктивні стратегії, тобто ті, які ведуть до деривації домагань визнання, нерідко стають життєвими цінностями людини. Насправді це є результатом інтерпретації людиною причин своїх успіхів і невдач, яка не завжди буває адекватною [33]. Система особистісних цінностей є засобом диференціації предметів і явищ довкілля за їхньою значущістю, визначає стійке ставлення до навколишнього світу, яке формується в процесі свідомого вибору життєво важливих для нього

об'єктів. Сформованість ієрархічної системи особистісних цінностей забезпечує гармонійну цілісність, моральну усталеність особистості, її здатність до самовираження в майбутньому [33].

У дорослому віці основною сферою розгортання процесів особистісного росту та формування суб'єктних цінностей є професійна діяльність як сфера особистісного росту та саморозвитку [32].

Таким чином, ціннісності розглядаються у психології як акумулятор життєвого досвіду, з одного боку, та як регулятор поведінки особистості, з іншого. Оволодіння професійною діяльністю є засобом розгортання та закріплення суб'єктних цінностей, співвідношення між якими забезпечує гармонійний або дисгармонійний тип розвитку особистості.

1.1.2. Сприймання життєвої ситуації у структурі самосвідомості

Поняття „свідомості” у філософії та психології має декілька різних значень, в залежності від понятійного сенсу, у якому воно використовується. У соціології антонімом свідомості є стихійність, а у філософському плані свідомість – форма відображення буття [35]. У психології свідомість протиставлена в першу чергу процесам безсвідомого чи несвідомого змісту сприймання, пам'яті, мислення, творчості [5]. У психологічному аспекті індивідуальна свідомість розуміється як багаторівневої системи, яка включає як свідомі, так і несвідомі компоненти [23].

Свідомість визначається, за С.Л. Рубінштейном, як вища форма психічного відображення об'єктивної дійсності й саморегуляції, притаманна лише людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість характеризується активністю, інтенційністю (спрямованістю на предмет), здатністю до рефлексії і самостереження; мотиваційно – ціннісним характером [48]. Самосвідомість розглядається як „усвідомлення, оцінка людиною себе, свого місця у світі власних моральних і фізичних рис, мотивів дій, їх цілей, інтересів, знань, переживань, поведінки” тощо [35, с.63]. Самосвідомість відзначається різноманітністю форм вияву. Одні з них (самоаналіз,

самооцінка, самовідчуття тощо) пов'язані з пізнавальною стороною психічної діяльності людини, інші (самолюбство, скромність, почуття відповідальності, власної гідності тощо) – з емоційною, а треті (самоконтроль, самодисципліна, самовладання та інші) – із волевою стороною психічної діяльності [56]. Окремо розглядаються ціннісні процеси самосвідомості, такі як самосприйняття, самоповага, ставлення до себе та свого життєвого шляху.

На думку С.Л. Рубінштейна, основною умовою та закономірністю розвитку людської свідомості є включення до трудової діяльності, в якій людина разом з тим змінює, формує, розвиває свою власну психічну природу [57]. Це дозволяє О.М. Леонтьєву та іншим розглядати діяльність (ігрову, навчальну, трудову) як найважливішу умову та механізм виникнення та функціонування свідомості [26]. Очевидно, у дорослому віці свідомість є відображенням умов трудової діяльності особистості.

Як зазначає В.Ф. Петренко, іншим важливим механізмом розвитку свідомості, на думку М.М. Бахтіна, можливість мовленнєвого спілкування з іншими людьми у ході спільної трудової діяльності, що веде до формування автокомунікації, внутрішнього діалогу з самим собою [43]. За словом стоїть сукупність суспільного досвіду, фіксований і кристалізований в значеннях. На думку Л.С. Виготського, у значенні слова втілюється суспільний досвід та надбання культуритого суспільства, в якому живе людина [8].

Характерною особливістю свідомості та самосвідомості є існування, поряд загальноприйнятими значеннями та поняттями, індивідуальних смислів, які відображають індивідуальні особливості сприймання та переживання людиною різних життєвих ситуацій. О.М. Леонтьєвим введене поняття „смыслу”, що характеризує реальні життєві відносини, як людини так і тварини та відображає індивідуальні особливості свідомості та використання мови [26]. На думку Л.С. Виготського, смысл існує у свідомості людини як те, що безпосередньо відображає і несе у собі її власні життєві відносини [8]. Поняття смыслу означає відношення, що виникає

разом з виникненням тієї форми життя, яка необхідно пов'язана з психічним відображенням дійсності, тобто разом з психікою [8].

О.М. Леонтьєв розмежовує три аспекти розгляду смислу: структурний, генетичний і функціональний. Структурний аспект включає уявлення про місце особистого смислу у структурі діяльності, свідомості, співвідношенням його з іншими психічними утвореннями, а також уточнення визначення самого поняття і його диференціацію. Генетичний аспект охоплює виявлення закономірностей, фактів і детермінант породження смислу, процесів і механізмів, які лежать в основі його формування, розвитку і зміни. Функціональний аспект відображає уявлення про місце і роль смислу у процесах свідомості і діяльності, про вплив його на протікання діяльності і на особливості психічних процесів [26]. Автор наголошує на розмежуванні особистісного смислу і значення, підкреслюючи, що смисл не є атрибутом значення, на перекір тому, як це виявляється в інтроспекції, і демонструючи корінні зміни відносин між сенсом і значенням у ході історичного розвитку свідомості людини [26].

Смисл і значення, перш за все, мають різні джерела: значення засвоюються суб'єктом під час розпредмечування суспільної культури, у той час, як смисл мимовільний від реальних життєвих відносин конкретного суб'єкта, від його індивідуальної практики.

Аналізуючи роботи попередників Д.О. Леонтьєв відзначає, що основним критерієм розмежування смислу і значення за П.Я. Гальперінім є індивідуальна практика: значення характеризує річ в її відношенні до інших речей, а смисл – ту ж саму річ у її безпосередньому відношенні до індивіда [26].

Формування суспільних значень та індивідуальних смислів свідомості здійснюється у процесі виконання різних видів діяльності, взаємодії з іншими людьми, сприймання зовнішнього світу. На цій же основі формуються й установки та стереотипи сприймання, які визначають суб'єктивну інтерпретацію людиною об'єктів і явищ зовнішнього світу. Сприймаючи людина активно обирає установку, яка забезпечує адекватне

сприймання предмета. Таким чином, взаємодія об'єктивного світу предметів та практичних дій із суб'єктивними можливостями особистості лежать в основі формування не лише образів предметів та засвоєння їх суспільного значення, але й виникнення індивідуального смислу ситуації. Сприймання предметів і людей, з якими суб'єкту доводиться мати справу, ситуації в якій він перебуває, становить необхідну передумову усвідомленої людської дії. Одними з найважливіших особливостей сприймання є осмисленість та апперцепція. Аперцепція залежить від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок та знань та спрямовує активність суб'єкта на відображення та осмислення окремих елементів предметної дійсності чи ситуації [20].

Індивідуальний простір і час взаємопов'язані, але в психологічних дослідженнях необхідно зважати на їх специфіку. В такому разі просторові стосунки будуть представлені на синхронному зрізі людського життя в її різних сферах. Порівнявши два таких зрізи, вироблених в різний час, ми отримаємо картину просторових змін життя індивіда, що сталися за даний час [11]. Можна було б допустити, що певна кількість зрізів, узятих через рівні інтервали часу впродовж всього життя, створюють репрезентативну картину життєвої дороги особи.

У результаті з поля зору дослідника можуть випасти періоди життя, що хронологічно короткі, але є тривалими в суб'єктивному плані. Крім того, отримані зрізи, як правило, не збігатимуться з переломними, етапними для самої людини періодами його життя, послідовність яких, як вказувалося вище, визначається найбільш значимими подіями. Тому, на думку О.О. Кроніка, питання про критерій значущості подій в психологічному часі набуває принципового характеру для дослідження проблеми життєвого шляху особистості. Якщо просторовими характеристиками події виступають його внутрішня структура і зміст, що визначають ті зміни, які в результаті даної події відбуваються на зовнішньому і внутрішньому світі суб'єкта, то

тимчасові характеристики події можуть бути виведені лише виходячи з його взаємозв'язку з іншими подіями [16].

Життєві цілі є основними мотиваційними орієнтирами життєвого шляху особистості щодо власного майбутнього і виконують функцію мисленнєвого передбачення результатів діяльності і є предметною та хронологічною віхою актуального майбутнього [16]. Спрямованість у майбутнє має смисловий вимір, детермінована пошуком смислу життя, становленням життєвої позиції і дотриманням життєвої лінії. Передумови реалізації життєвої перспективи пов'язані зі здатністю особистості до саморегуляції та побудови системи особистісних цінностей. Саморегуляція включає висунення цілей, уявлення про шляхи та засоби їх досягнення, готовність щодо виконання програми дій та реалізації власних планів, а також наявність системи суб'єктивних критеріїв, за якими відбувається контроль та оцінка результатів. Особистісні смисли, впливаючи на організацію життєвого шляху, утворюють динамічну смислову систему: особистісні цінності, смислові конструкти та смислові диспозиції.

Отже, у процесі сприймання людина керується не стільки загальноприйнятими значеннями предметів, які втілені у словах, а здебільшого індивідуальними смислами, які пов'язані з її досвідом. Чим більше людина обізнана з певним об'єктом, тим повнішим, точнішим і змістовним є сприймання цього об'єкта.

1.2. Вплив участі у бойових діях на ціннісну сферу особистості.

1.2.1 Психологічні особливості діяльності військовослужбовців

Служба в правоохоронних органах пов'язана з необхідністю постійно працювати в режимі великого напруження і самовіддачі. Ця діяльність потребує дотримання суворої ієрархії, особливо організаційного шиккування і міжособистісного спілкування, дисципліни, наближеної до військової, підвищеної соціальної та професійної відповідальності і високого ступінню ризику втрати здоров'я, а іноді і життя.

Психографічний аналіз діяльності правоохоронців дозволяє виділити п'ять основних факторів професійної придатності працівників МВС: психофізіологічні особливості, високий відповідний рівень розвитку інтелектуальних та соціальних здібностей, особливості емоційно-вольової та мотиваційної сфери [30].

За результатами теоретичних та емпіричних досліджень до фізіологічних особливостей професійної діяльності військових відносять: існуючу або потенційну загрозу здоров'ю та життю; інтенсивне фізичне навантаження; обмеження спілкування з рідними, друзями; необхідність дотримання як формальних, так і неформальних норм поведінки; обмеження у виборі та прийнятті рішень; відсутність звичних подразників, змушена відкритість у всіх сферах життєдіяльності; екстремальний характер правоохоронної діяльності [30]. Додатково П.М.Малкова вказує на суворе регламентування всіх видів відносин; обмеження в харчуванні; обмеження матеріально-економічного характеру; переважно одностатеве спілкування; необхідність безумовної підлеглості старшим; тенденція до пригнічення ініціативи, індивідуальності, обмеження у самовираженні [30]. До групи психологіфізіологічних передумов відносить нервово-психічну стійкість, яка включає стійкість до стресів, високий рівень самоконтролю над емоціями і поведінкою, працездатність в критичних ситуаціях; розвинуті адаптивні якості нервової системи (сила, врівноваженість, чуттєвість, активність, динамічність), що дозволяють на необхідному рівні зберігати працездатність, здатність адекватно реагувати на події різного характеру [30].

Також Ю.О. Овчаренко вказує на важливість інтелектуальної, соціальної та мотиваційної складових професійної діяльності військовослужбовців. Високий рівень інтелектуального розвитку передбачає розвинутий інтелект, ерудицію, гнучке творче мислення, розумова працездатність, кмітливість; аналітичний склад розуму, вміння виділити головне; активність психічних пізнавальних процесів (сприйняття, місткості пам'яті, уваги,

продуктивного мислення); розвинута уява, інтуїція, здатність до абстрагування, рефлексії. Соціальні здібності включають високий рівень соціальної адаптації (високий рівень правосвідомості, чесність, громадянська мужність, принциповість у боротьбі з порушеннями правопорядку, сумлінність, дисциплінованість, комунікативну компетентність та організаторські здібності) [58].

За результатами досліджень В.В. Куліченка та В.П. Столбового, провідним мотивом служби у правоохоронних органах є прагнення особистості дотримуватися законності та порядку. Однак у зв'язку з постійною психоемоційною напругою рівень втрати працездатності у правоохоронних органах в 2,5 разів перевищує рівень працездатності осіб інших професій [14]. До специфіки діяльності правоохоронців автори відносять деформацію свідомості (почуттів, розуму та волі), обумовлену специфікою професійної діяльності. На їхню думку, деформація свідомості є відображенням тих викривлень, які мають місце в професійній діяльності та різноманітних стосунках, що виникають на її основі [30].

Психологічні механізми професійної деформації працівників МВС й досі не вивчені в повному обсязі. В.С.Медведев основною причиною професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ вважає вплив правоохоронної діяльності на особистість, зокрема значна частка стресових ситуацій як обов'язкової складової цієї професії [29].

Стрес - поняття, що запропонував Г. Сельє в 1936 р для позначення кола станів, які обумовлені виконанням діяльності в особливо складних умовах і виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи – стресори [61]. У фізіології цим поняттям позначали неспецифічну реакцію організму ("загального адаптаційного синдрому") у відповідь на будь-який несприятливий вплив, пізніше воно стало використовуватися для опису станів людини в екстремальних умовах на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівнях [61].

У військовослужбовців виявлено знижений адаптаційний потенціал подолання стресу [12]. Це відбивається у зниженні стресостійкості як на рівні особистісних рис, так і на рівні симптомокомплексів у цілому. Найбільший адаптаційний потенціал виявлено у офіцерів-контрактників, які мають відносно невеликий стаж служби в армії і не брали участі в бойових діях та миротворчих операціях [12]. За кількісними показниками ця структура наближається до структури симптомокомплексу психосоматичних хворих, для яких характерна алекситимія. Остання призводить до ретардації емоційності особистості. Наявність цього феномену в структурі особистості військових дозволяє їм певною мірою долати стресові ситуації з найменшими психологічними втратами, коли тривога, страх, дратівливість пригнічуються і не допускаються у психічну площину особистості, а існують в соматичній площині. Такий психосоматичний шлях підвищення стресостійкості не є адаптивним для особистості військовослужбовців. За такими якісними показниками, як інтегративність, біполярність та наявністю крос-вікових чинників, ця структура близька до нормативної структури дорослих чоловіків, які не мають психосоматичних розладів [53].

Стресові ситуації, які визначають діяльність військовослужбовців поділяються на специфічні та неспецифічні. До неспецифічної групи відносяться стресори, притаманні, як бойовим умовам, так і іншим видам стресових ситуацій:

- високий рівень перманентної потенціальної загрози для життя;
- довготривале виконання напруженої діяльності;
- тривала деривація основних біологічних та соціальних потреб;
- різкі та неочікувані зміни умов служби та життєдіяльності;
- тяжкі екологічні умови життєдіяльності;
- відсутність контактів з близькими;
- інтенсивні та довготривалі міжособистісні конфлікти;
- зависока відповідальність за свої дії;

- можливість загинути, отримати поранення [25].

Специфічні стосуються безпосередньо виконання службових обов'язків військовослужбовців та працівників МВС і включають:

- ситуації, що загрожують життю та фізичній цілісності працівників;
- поранення, контузії;
- смерть близьких людей і колег;
- страшні картини смерті та людських страждань;
- відчуття вини за загибель мирних людей;
- події, в результаті яких постраждали честь та гідність військових [58].

У стресових ситуаціях у співробітників органів внутрішніх справ, в залежності від їхніх особистих особливостей, дослідники виділяють декілька варіантів психічної дезадаптації [29]:

1. Тривожно-астенічний тип характерний для осіб, які не переносять навантаження, уникають виконання ряду завдань, вважають їх не вирішуваними. В екстремальних ситуаціях вже у перший період адаптації в них порушується сон, апетит, погіршується настрій, знижується продуктивна працездатність, концентрація уваги, з'являється роздратована слабкість.
2. У структурі ригідно-агресивного типу виділяють дві підгрупи за критерієм успішності професійної діяльності. Успішні особи активні, цілеспрямовані, впевнені в собі; у яких гіпертрофоване почуття власної гідності може спричинювати конфлікти у колективі. В них рідко виражені лідерські тенденції, але схильність авторитарних, рішучих, часто жорстоких дій, які виходять за рамки наказу, можуть продуктивно використовуватися в екстремальних умовах. Неуспішні відрізняються нереалізованістю основних тенденцій, негативним ставленням до оточення; вони вперті, некоммунікбельні, конфліктні, можуть бути джерелом песимістичної оцінки того що відбувається. Їх невисока активність пояснює їх невисоку ефективність у бойових умовах.

3. Істеро-афективний тип. Такі люди у звичайних умовах демонстративно дієві, активні, але поверхово, легко відволікаються. Характерною є демонстративність поведінки, схильні до конфліктів. В екстремальних ситуаціях в них виникає стан неадекватної ажитації, можливе невиконання завдання, працездатність невисока із-за інфантильного мислення і афективної логіки.
4. Псевдоініціативний тип. Зовнішня активність та оптимізм супроводжуються внутрішньою тривожністю. Часто згадують події минулих бойових відряджень, оцінюючи теперішні події більш спокійними і безпечними. В той же час їхня цілеспрямована активність знижена, вони з ентузіазмом беруться виконувати неголовні справи.
5. Стенічно-девіантний тип. Працівники з таким типом активні, рішучі, ризиковані, сміливі, мужні, але схильні до асоціальної поведінки (алкоголізм, занадто застосування фізичної сили, перебільшення повноважень, непокоря керівництву та інші). У бойових умовах часто оскаржують накази, конфліктують з командирами, легковажно користуються зброєю. Успішно діють в умовах, які потребують власної ініціативи, сміливості, рішучості, в операціях наступального характеру.
6. Депресивно-тривожний тип спостерігається в основному у молодих працівників, які не мають досвіду служби, в тому числі в „гарячих точках”. На фоні загальної втомлюваності, млявості, втрати попередньої енергії і активності спостерігається знижений настрій з песимістичними судженнями, з періодичною тривогою і хвилюванням [29].

Однією з особливостей професійної діяльності військовослужбовців та працівників МВС є необхідність використання зброї, що на думку дослідників, спричиняє переживання стресових станів [63]. На дію стресових чинників відповідає "реакція тривоги"; вона виникає у кожного, хоча може бути різною за ступенем вираженості, що залежить від індивідуальних особливостей психіки і продовжується протягом деякого часу. "Реакція тривоги" завершується формуванням "стадії резистентності" (стійкості) за

рахунок мобілізації компенсаторних механізмів організму [47]. В цьому стані військовослужбовець готовий до виконання службової діяльності. Під впливом подальшої дії стресогенного фактора "стан резистентності" замінюється "станом виснаження".

За результатами досліджень, психічні травми можуть виникати на всіх вказаних стадіях за умов перевищення сили стресогенних факторів захисних можливостей організму. Як підкреслює А.С. Пилипенко, профілактична робота будь-якого рівня не дозволяє уникнути психотравми, що зумовлює необхідність своєчасного виявлення осіб з ознаками стресового стану [44]. Важливу роль у підвищенні стійкості до стресу відводиться фізичній підготовці, а також у значній мірі успішність профілактики психотравм залежить від психологічної компетентності командного складу.

Таким чином, психологічні особливості, що допомагають або перешкоджають мобілізації зусиль у стресових ситуаціях при виконанні службових обов'язків є формування адекватної реакції на ситуації небезпеки (такої, яка не шкодить виконанню службових обов'язків) та попередження відстрочених емоційно-психічних наслідків. Окрім того, вивчення особливостей переживання особистістю стресових ситуацій необхідне для визначення придатності людини до служби в екстремальних умовах, таких, як „гарячі точки”.

1.2.2. Участь у бойових діях як чинник життєвої кризи особистості.

Однією із загальних закономірностей розвитку особистості, на думку Л.С. Виготського, є проходження кризових пеоріодів, які стимулюють якісні зміни у психічній діяльності [8]. Однак, поряд із віковими протягом життя особистість переживає й інші кризові ситуації. Поняття "криза" (від гр. Crisis – рішення, поворотний пункт) позначає проблему, яка постала перед індивідом і якої він не може уникнути та не може розв'язати за короткий час і звичним способом [11]. "Життєва криза" – феномен внутрішнього світу людини, який виявляється в різних формах переживання непродуктивності

свого життєвого шляху" [46]. Життєва криза є поворотним пунктом життєвого шляху, який виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого замислу [46].

Життєва криза – це складний феномен індивідуального життя людини, найважливішими особливостями якої є такі:

- порушення всієї системи самоорганізації (індивід потрапляє в ситуацію, де панують емоції) [46];
- влада негативних емоцій гальмує і створює труднощі для пошуку основної суперечності життя в період кризи та інші особливості

Важливе місце у психології вікових криз займають праці Л.І. Божович Т.В. Драгунової, Д.Б. Ельконіна, К.М. Поливанової. На думку О.М. Леонтьєва, криза є болючим, гострим періодом розвитку і не є обов'язковим симптомом переходу від одного стабільного періоду до іншого, що неминучими є не кризи, а переломи, якісні зрушення у розвитку. Криза є відчуттям того, що перелом не відбувся своєчасно [26].

Існують дві принципові позиції у розумінні критичного періоду:

- при акцентуванні уваги на внутрішніх психологічних механізмах розвитку стверджується, що критичні періоди є необхідним елементом розвитку. За Л.С. Виготським, Д.Б. Ельконіним, криза – це природний і закономірний етап розвитку, в ході якого відбувається кардинальна і бурхлива перебудова соціальної ситуації розвитку, що склалася, і формування центрального ноу творення [26].
- Наголошення на зовнішніх, соціальних умовах розвитку спонукає визнати необхідність якісних змін у розвитку, переходу до нової системи взаємин (О.М. Леонтьєва, Л.І. Божович) [46].

Результати досліджень Л.І. Анциферової, Ю.Василюка, О.О Донченко, Т.М.Титаренко дозволяють виділити такі критерії виокремлення життєвих криз дорослої особистості: вікові періоди, тривалість, результативність, складність [66]. Окремо слід розглянути кризу

- операційного аспекту життєдіяльності: "не знаю, як жити далі"; криза мотиваційно – цільового аспекту: "не знаю, для чого жити далі"; криза смислового аспекту: "не знаю, навіщо взагалі жити далі" [46].

У сучасній психологічній літературі представлені різні погляди на природи виникнення і перебігу життєвої кризи. Одні вчені, Ліндеман, Каплан вважають, що життєва криза виникає як емоційна реакція на загрозову ситуацію, коли виникають суттєві перешкоди у процесі досягнення життєво важливих цілей і які, не можливо подолати звичним способом [66]. На думку інших, криза може виникнути і в умовах, котрі зовні виглядають ніби цілком мирно [46]. У кризові періоди життя висуває до людини найбільші вимоги. На думку психологів наслідки криз можуть бути різними, як негативні, так і позитивні. Зрештою, криза постає водночас і як загроза для особистості, і як можливість для росту. Життєві кризи часто супроводжуються рольовими конфліктами [46].

Життєвими ролями є такі особистісні ролі, які пов'язані важливими життєвими функціями людини і мають велике значення на її життєвому шляху. Зміна життєвих ролей відбувається протягом усього життя людини. Але це не означає, що ця зміна обов'язково повинна відбуватися з великими суперечностями. Якщо ці трансформації перебігають гармонійно, тобто без надмірного загострення життєвих труднощів, без великих суперечностей, або, принаймні, ці суперечності продуктивно розв'язуються людиною, то йдеться про її гармонійний розвиток.

Основним чинником дисгармонійного розвитку та в решті життєвих криз, на думку Т.М.Титаренко, є утруднення зіни соціальних ролей, що може спричинюватися нездатністю особистості прийняти нову роль або відмовитися від старої, яка втратила свою актуальність [66].

Життєва криза – це перехідний період життя, коли відбувається активна зміна життєвих ролей особистості. Так, характерне для багатьох особистих криз прагнення "втекти від себе" – це не що інше, як прагнення людини позбутися тієї ролі, яка за певних обставин стала причиною її

дисгармонійного стану. Життєва криза характеризується неможливістю засвоїти нову життєву роль, або ускладненнями з можливістю позбутися старої життєвої ролі [46]. Руйнування ролі, що відбувається в процесі життєвої кризи, завжди супроводжується руйнуванням її адаптивної, захисної функції: втратою смислу життя, порушенням адекватного уявлення про себе, втратою значних форм поведінки, пов'язаною з необхідністю створювати нові поведінкові моделі, яких перед тим ще не було.

Загострення внутрішніх суперечностей, що супроводжують кризу, стосується і загострення суперечностей у життєвих ролях особистості. Зміни, що відбуваються з людиною, яка переживає кризу, не обмежуються трансформацією її життєвих ролей. Кризи зрілості проходять достатньо усвідомлено і більш приховано, у внутрішньому плані, не демонстративно. Зовнішніми ознаками переживання кризи вважаються підвищену тривожність, критичність стосовно власних зовнішніх і внутрішніх досягнень, нестійкість поведінки, симптоми розчарування тощо [46].

У контексті вивчення особливостей переоцінки цінностей рольовий аспект заслуговує на увагу, тому що дає змогу проаналізувати суттєві закономірності протікання життєвої кризи і дає конкретні засоби психологічної допомоги людині. Є всі підстави вважати, що криза – це внутрішньо рольовий конфлікт, що переживається людиною в переломні моменти життя, коли необхідність зміни життєвих ролей наражається на труднощі, які людина не здатна подолати сама [46].

Характерними особливостями кризи дорослих, на думку дослідників, є: інтеріоризований характер перебігу, більш розмиті вікові межі, швидші темпи перебігу [65]. Разом з тим, на думку Б.С. Братуся, В.Ф. Моргуна, особистісні зрушення найчастіше зв'язані з наступними періодами життя: 28 – 34 роки, 40 – 45 років, 50 – 55 років – так званими кризами дорослості [6].

За результатами досліджень Б.С. Братуся, Е. Еріксона поряд із нормативними, виділено кризи травматичного чи невротичного характеру [6]. Дані зарубіжних та вітчизняних досліджень показують, що тенденція до

розвитку посттравматичного розладу після війни, більш є виключенням, ніж правилом. Так, у національному дослідженні реадaptaції В'єтнамських ветеранів проведеному в США показало, що через 19 років після війни 15,2% ветеранів страждають від ПТСР. Крім того, у 22,5% чоловіків і у 21,2% жінок діагностується частковий ПТСР [72].

У дослідженнях Н.В. Тарабріної з співавторами показано, що на ПТСР страждає 17% ветеранів війни в Афганістані. У 19% ветеранів першої чеченської компанії діагностуються прояви ПТСР. Результатом переживань ПТСР є те, що 40% чоловіків, ветеранів В'єтнамської війни, один раз розлучались, 14,1% мали проблеми у сімейному житті, і у 23,1% спостерігається напруженість у відносинах з батьками [72].

Ці дані можуть бути результатом впливу таких факторів ПТСР як: 1) відчуття залежності чи відчуження від людей; 2) звуження афекту; 3) почуття відсутності майбутнього; 4) роздратованість, спалахи гніву [72].

Часто участь у воєнних діях призводить до виникнення не тільки ПТСР, але і інших розладів: загальна депресія, стан залежності і тривожності, схильність до суїцидальних думок. Дані свідчать про те, що у 50 – 100% пацієнтів, з діагнозом ПТСР присутні один чи більше розладів [72]. У дослідженнях Кіна виявлено, що ветерани з тяжким воєнним досвідом, більш схильні до зловживання алкоголю, ніж ті, хто мав менш тяжкий воєнний досвід [72].

У тих, хто воював, у порівнянні з контрольною групою, відмічається більше труднощів зі здоров'ям. Так, в одному з досліджень відмічається більш рання смертність серед учасників воєнних дій, не залежно від того чи розвивався в них ПТСР чи ні: 56% учасників воєнних дій вмирали чи були хронічно хворими у віці до 56 років.

Труднощі в адаптації після воєнного життя в учасників різних воєнних конфліктів проявляються у проблемах із законом, зниження соціоекономічного статусу, різних формах дезадаптивної поведінки,

алкогольній та наркотичній залежності, високому рівні суїцидальної поведінки, труднощах у сімейному житті.

Першими ознаками кризи є зміна ставлення до того, що раніше здавалося важливим, значним, цікавим, відштовхуючим. Це сигнал протікання глибокої внутрішньої роботи. Наступний етап – усвідомлення в тій чи іншій мірі того, що відбулося, визначення його людиною для себе. І нарешті є, останній етап – вкорінення нового, у світогляді, тобто появи нових вимог до себе і до інших, нових повсякденних дій і звичок.

Особливо слід підкреслити, що переломи і зрушення в розвитку в дорослої людини виникають тоді, коли яскраво виражена невідповідність між наявними можливостями, областю знань і умінь та системою смислових зв'язків зі світом.

1.3. Психологічні особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями

1.3.1. Сприймання військовослужбовцями стресових ситуацій.

Посттравматичні стресові розлади являють собою стійкі негативні зміни в психіці, які проявляються через місяці і навіть роки у осіб, що перенесли психічну травму. Вважається, що ПТСР мають характерні прояви: вторгнення, уникання та гіперзбудження, при наявності яких у досліджуваних діагностуються згадані розлади. Більшість авторів вважають, що основними чинниками, що детермінують виникнення ПТСР, є екстремальні або стресогенні умови, які діяли на психіку індивіда [59].

Однак, у більшості досліджень, присвячених проблемі ПТСР, не наводяться особливості прояву їх симптомів в зв'язку з професійною діяльністю військових.

Ризиконебезпечні умови та стресогенні чинники професійної діяльності військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, призводять до виникнення у них негативних психічних станів, які трансформуються в типові посттравматичні стресові розлади [59].

Дослідження специфіки професійної діяльності військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, дозволило виділити чинники виникнення ПТСР за силою психологічного впливу:

- наявність постійної стресу очікування на бойових чергуваннях, який викликає зсув психофізіологічних показників на рівень значно нижчий за норму;
- новизна вимагає лабільності пристосувальних механізмів бійців, гнучких і винахідливих дій з напругою психічних можливостей;
- негативний вплив оточуючого середовища, зона бойових дій, задимленість, можливість поранення, що значно підвищує стресогенність впливу на психофізіологічні параметри життєдіяльності людини;
- постійна зміна ситуації, нестача інформації, великі операціональні навантаження: емоційні, когнітивні, вольові, фізичні;
- усвідомлення постійної небезпеки і загрози здоров'ю та життю.
- невпевненість у надійності, узгодженості і взаємопорозумінні дій з колегами по службі;
- безпосередня участь в спасінні громадян, переживання загибелі товаришів по службі, дітей, жінок;
- необхідність самовладання для мобілізації на ризиковані дії при дефіциті часу на прийняття рішення;
- розуміння особистої відповідальності [38].

Найчастіше стресовий синдром проявлявся у вигляді трьох типових симптомокомплексів: „вторгнення”, „уникання” та „гіперзбудження”. Реакції „уникання” проявляються в униканні спогадів про пережите, труднощах при спогадах, почуттях відторгненості; симптоми з групи „вторгнення” виражаються в переживаннях під час спогадів, при жахливих сновидіннях, оживленні минулого; „гіперзбудження” проявляється в реакціях роздратованості, злості, збільшеного переляку та порушеннях сну [59].

За результатами досліджень, прояв посттравматичних стресових розладів у працівників ОВС, супроводжувався негативними змінами в психоемоційній сфері, стані здоров'я та рівні адаптації [40]. Стресогенні фактори професійної діяльності негативно впливають і на процеси саморегуляції, психічної втомлюваності, тривожності та працездатності [59].

До особливостей прояву ПТСР у військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, відноситься також схильності до суїциду, алкоголізму, токсикоманії та наркоманії [59]. У них спостерігається, симптом „бий і біжи”. До особливостей прояву цих симптомів також відноситься вплив негативної дії на психіку правової регламентації.

Психологічну корекцію у постраждалих можна здійснювати за допомогою методів нейролінгвістичного програмування, використовуючи один з його прийомів (шестикроковий рефреймінг) можна навчити пацієнта контролювати свій психоемоційний стан та рівень адаптації. Якщо постраждалі засвоять методи релаксації та аутогенного тренування, то в поєднанні з раціональною психокорекцією можна досягти істотного послаблення таких симптомів, як депресія, тривога та безсоння [59].

На основі аналізу наукової літератури можна виділити основні чинники, що впливають на сприймання ситуації небезпеки військовослужбовцями: усвідомлення цілей, реалізація яких приведе до задоволення потреб або до виконання поставленої задачі; усвідомлення своїх потреб, потреб суспільства, колектива та поставленої задачі; осмислення та оцінка умов, в яких будуть відбуватися дії, актуалізація досвіду, пов'язаного з минулим вирішенням задач; мобілізація сил в співвідношенні з умовами та задачею, впевненість в досягненні поставленої цілі [9].

Ставлення до небезпеки залежить від часу застосування зброї та індивідуальних властивостей людини. За результатами досліджень військової психології виявлено ефект звикання до застосування зброї [50, 11]. У зв'язку з цим можна передбачити, що найбільший страх перед зброєю та ситуацією

небезпеки виникатиме у людини, яка ніколи не стикалася з ними та не переживала відповідних почуттів.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що специфіка професійної діяльності військовослужбовців передбачає інтенсивне фізичне навантаження; ізоляція від спілкування з рідними, друзями; необхідність дотримання як формальних, так і неформальних норм поведінки; обмеження у виборі та прийнятті рішень; відсутність звичних подразників, змушена відкритість у всіх сферах життєдіяльності; екстремальний характер правоохоронної діяльності, особливо наголошують на особливостях переживання стресових ситуацій при виконанні службових обов'язків[50].

Участь у бойових діях можна розглядати, як стресові події виключного характеру, що можуть спричинити загальний дистрес у подальшому житті, практично у кожної людини. Пов'язані зі стресом психічні розлади є одним із головних внутрішніх бар'єрів на шляху адаптації до нормального життя. Цим військовослужбовцям, щоб адаптуватися до нормального життя потрібна підтримка близьких та військового психолога.

1.3.2. Психологічні особливості ціннісної сфери військовослужбовців, що брали участь у бойових діях.

Службово-бойова діяльність військовослужбовців передбачає виконання ними функцій, що пов'язані з високою оперативністю, динамічністю дій підрозділів, обслуговуванням і використанням складної сучасної техніки, автоматизованих систем управління, обробки інформації. Така діяльність є екстремальною і вимагає від особистості високого рівня розвитку психологічної та фізичної готовності до неї.

Підвищений інтерес до людини як суб'єкта праці зумовив увагу дослідників до змін, що відбуваються з особистістю в процесі виконання професійної діяльності [11, 25]. Поряд із позитивними аспектами входження людини у професію використовується ряд понять, що підкреслюють негативний вплив професійної діяльності. Зокрема, мова йде про професійну

деформацію як аспект професійної деформації і визначалося як стан знемоги, виснаження з відчуттям власної марності.

Відповідно до загальноприйнятого положення про вплив професійної діяльності на розвиток цінностей особистості, умови військової служби визначають ряд особливостей та структуру діяльності військовослужбовців. В структурі такої діяльності виділяються: 1) професійна мотивація; 2) професійний досвід та психічні функції і властивості; 3) емоційно-вольові якості; 4) якості сенсомоторної сфери особистості [27].

Окремо слід звернути увагу на особливості ціннісної сфери та її зміни під впливом участі у бойових діях. Результати аналізу теоретичних та емпіричних досліджень дозволяють виділити неспецифічні та специфічні фактори формування ціннісної сфери військовослужбовців. До неспецифічних чинників можна віднести суб'єктивні (індивідуальні особливості, характер життєвих цілей) та об'єктивні складові (характер професійної діяльності, особливості міжособистісної взаємодії зі колегами та рідними).

Чинники формування ціннісної сфери військовослужбовців

Неспецифічні	Специфічні
<i>Суб'єктивні чинники</i>	
Індивідуальні особливості пізнавальної, емоційно-вольової сфер	
Мотивація професійної діяльності	Високий рівень психоемоційного напруження
Характер життєвих цілей і завдань професійної діяльності	Життєвий досвід
Синдром емоційного вигорання	Суб'єктивне відчуття емоційна підтримка
<i>Об'єктивні чинники</i>	
Стиль взаємодії з оточенням	Вимушена ізоляція від близьких та обмеження кола спілкування колегами
Стиль виховання	Наявність сильних стресогенних чинників
	Емоційна підтримка

Однак, необхідно відзначити, що в умовах бойових дій неспецифічні чинники мають специфічний характер вираження. Це в першу чергу стосується процесів професійного вигоряння та характеру життєвих цілей і завдань професійної діяльності.

Згідно з сучасними уявленнями, під „психічним вигорянням” розуміють стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що проявляється у професіях соціальної сфери. Під психічним вигорянням розуміємо професійну кризу, пов’язану з роботою в цілому, а не тільки з міжособистісними стосунками в її процесі.

Синдром емоційного вигоряння військовослужбовців має три основні складові:

- емоційне виснаження як почуття емоційної спустошеності й втоми, як результат емоційного перенапруження під час служби у «гарячих точках»;
- деперсоналізацію як цинічне ставлення до своєї професійної діяльності та її завдань, що виникає внаслідок знецінення інших моральних та моральних цінностей;
- редукцію професійних досягнень як виникнення у працівників почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху, що виникає у випадку коли військовослужбовець відчуває відповідальність за загибель товариша або інших людей.

На думку І. Шаталова, ефективність діяльності професіонала забезпечує певне поєднання якостей особистості: активне ставлення до діяльності, а також наявність характерологічних рис, що відображають її специфіку [14].

Відправним пунктом особистісного становлення майбутнього офіцера є морально-етичні уявлення людини, особистісний вибір, орієнтація на розвиток у собі певних особистісних якостей, Я - концепція як центральний психологічний механізм саморегуляції.

Окремим чинником формування цінностей особистості, на думку Т.М. Титаренко, є характер життєвих завдань як подальшого життєвого шляху особистості [66].

Виявлені чинники формування ціннісної сфери військовослужбовців здійснюють вплив не лише на етапі професіоналізації, але й після повернення із «нарячих точок» та визначають зміни у системі цінностей. Об'єктивним показником зміни цінностей особистості є її діяльність та особливості взаємодії з оточенням у процесі адаптації до мирного життя.

Участь у воєнних діях впливає на успішність професійного функціонування, а також функціонування у сфері соціальних контактів. Так, результати емпіричних досліджень свідчать, що учасники воєнних дій частіше, ніж люди, які не воювали, змінюють місця роботи, в них частіше проявляються різні форми дезадаптивної поведінки, вони більш схильні до здійснення антисоціальних вчинків, рідко здатні підтримувати близькі відносини [72].

Погіршення соматичного здоров'я учасників бойових дій має психогенну природу та зумовлюється переживанням стресової ситуації. Відповідно до загальних механізмів виникнення невротичних розладів порушення психічної діяльності учасників бойових дій викликане сильним довготривалим стресом, що супроводжується невідповідністю системи ставлень особистості та умовами життя [50]. Участь у бойових діях вимагає від бійця порушення моральних норм „не зашкодь” та „не вбий”, що викликає сильні негативні емоції: страх, тривожність. Адаптація до стресової ситуації війни виявляється у зниженні чутливості до небезпеки. Таким чином, участь у бойових діях як чинник переосмислення цінностей зумовлюється дією об'єктивних та суб'єктивних чинників (табл.. 1.1.)

Таблиця 1.1.

Участь у бойових діях як чинник переосмислення життєвих цінностей миротворців

Об'єктивні складові	Суб'єктивні складові
Реальна загроза здоров'ю та життєдіяльності	Зміна характеру життєвих цілей
Редукцію професійних досягнень	Емоційне вигорання

Професійна деформація	Відчуття власної марності
Особливості міжособистісної взаємодії	Індивідуальні особливості

Таким чином, формування та зміни у системі цінностей військовослужбовців, що брали участь у бойових діях визначаються специфікою їх професійної діяльності та характером життєвих завдань, які вони ставили перед собою у процесі професіоналізації та виконання професійних обов'язків.

Висновки до I Розділу:

Теоретичний аналіз проблеми формування ціннісної сфери військовослужбовців дозволив зробити такі висновки: у ряді теоретичних та емпіричних досліджень відзначається, що особливості переживання та реагування особистістю життєвих ситуацій залежать від їх індивідуального сприймання та надання їм певного смислу (О.М. Леонтьєв, В.Ф. Петренко). Індивідуальні смисли забезпечують суб'єктивність сприймання, що зумовлює необхідність вивчення смислів. На думку Л.С. Виготського, смисл існує у свідомості людини як те, що безпосередньо відображає і несе у собі її власні життєві відносини [8, 26,43].

На етапі дорослості людина впевнена у своїх силах, можливостях, легко приймає рішення, має певний життєвий досвід. Більшість осіб, відповідальних за прийняття рішень в уряді, промислових корпораціях, належать до цієї вікової категорії.

Можна сказати, що особистісне зростання у дорослому віці відбувається переважно у професійній діяльності, якщо вона забезпечує задоволення базових потреб людини. Внутрішній стан людини у дорослому віці може бути досить суперечливим. Радіючи з приводу сімейного благополуччя, кар'єри чи творчих здібностей, вона все частіше замислюється над іншими проблемами, швидкоплинності часу. Кожна значна подія — втрата близьких, зміна роботи, розлучення — змушує подивитись на своє життя під новим кутом зору, задуматися над його минулістю. Очевидно, тому серед психологів побутує думка, що перехід до дорослості є етапом помірної або навіть важкої кризи.

У дорослому віці основною сферою розгортання процесів особистісного росту та формування суб'єктних цінностей є професійна діяльність як сфера особистісного росту та саморозвитку.

Службово-бойова діяльність військовослужбовців — це специфічний вид соціальної діяльності працівників органів держави, призначеної для її захисту і безпеки, що діє від її імені й організує певною мірою функціонування

суспільства, стоїть на охороні прав і свобод його громадян та окремих особистостей. Вона жорстко і детально регламентована, будується на підставі суворого виконання наказів і розпоряджень, субординації і координації стосунків.

У дорослому віці формування та зміни ціннісної сфери військовослужбовців пов'язані, у першу чергу, зі здатністю "бачити" життєву перспективу. Лінія перспективи саме в цьому періоді дорослого віку є найбільш розробленою. Образ майбутнього, як правило, зв'язаний з концепцією самореалізації – з образом своєї ролі, своєї життєвої позиції. Здатність будувати образ майбутнього, зв'язана зі здатністю до цілепокладання. Існує певний зв'язок між цілями і подіями. Одними з основних цілей на етапі дорослості виступає професійна діяльність військовослужбовців, саме завдяки їй людина має змогу самореалізуватись та саморозвиватись.

Оволодіння професійною діяльністю є засобом розгортання та закріплення суб'єктних цінностей, співвідношення між якими забезпечує гармонійний або дисгармонійний тип розвитку особистості. Таким чином участь у бойових діях як чинник переосмислення має об'єктивні та суб'єктивні складові.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ СИТУАЦІЇ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ.

2.1. Методологічні засади досліджень ситуації переосмислення життєвих цінностей.

2.1.1. Проблема методів дослідження цінностей та особливостей професійної діяльності військовослужбовців

Проблеми, які виникають у формуванні масової свідомості, за останній час вже достатньо окреслилися завдяки тому, що існує широкий спектр методів їх дослідження у руслі соціології і соціальної психології. До найвідоміших належить методика М. Рокича, яка дозволяє виділити провідні цінності великих соціальних груп. Для дослідження ціннісної сфери особистості у психології послуговуються двома основними підходами: статистичними дослідженнями ціннісних переваг (метод М. Рокича) та індивідуально-орієнтованими методами (проективні, біографічні, психосемантичні).

Ефективність методів психосемантики полягає у тому, що ці методи вважаються простими у застосуванні (спілкування з досліджуваним), а також існує можливість їх варіювання відповідно до завдань дослідження. Використання психосемантичних методів вимагає малої кількості матеріальних затрат, за допомогою цих методів одночасно можна охопити велику кількість досліджуваних [43]. Також за допомогою цих методів є можливість аналізу несвідомих компонентів.

Біографічний метод — це система засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Цей метод емпіричного пізнання почав розроблятися в першій чверті XX ст. (М.О.Рибніков, Ш.Бюлер). Спочатку обмежувалися ретроспективним описом минулих етапів життя людини або всього життєвого шляху історичних персонажів минулого. Надалі біографічний метод почав включати аналіз актуальних та очікуваних у майбутньому подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки

життя, каузометрія), а також дослідження кола спілкування (додаткові біографії, лінії відносин суб'єкта) [43].

М.О.Рибніков розглядав автобіографію як психологічний документ, що документує особистість та її історію. Він розділяв спонтанні автобіографії, коли ініціатива ретроспективного погляду на власне життя належить самій особистості, та провоковані автобіографії, коли дослідник використовує прийом спонукання говорити про себе за визначеним планом. Такий прийом гарантує однорідність зібраного матеріалу, що дає можливість порівнювати, поєднувати, узагальнювати отримані факти тощо [43].

Сучасні біографічні техніки, побудовані на основі вивчення особистості в контексті історії та перспектив розвитку її індивідуального буття і взаємовідносин із «значимими іншими», спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості.

Застосування біографічного методу передбачає отримання різномірної об'єктивної інформації, для чого використовуються різні форми методики: опитування, інтерв'ю, тести. Також необхідним є аналіз свідчень очевидців; дані отримуються під час бесіди та опитувань близьких людей, під час первинного аналізу спогадів сучасників. Модифікації методу вивчення продуктів діяльності використовуються для контент-аналізу щоденників та листів, побудови кривих продуктивності і діаграм життєвих вимірів активності особистості [27].

Одним із методичних прийомів організації та проведення психологічного дослідження в межах біографічного методу є вчування [43]. Цей прийом передбачає спільну роботу експериментатора та особистості над змістовими матеріалами її особистого життя. Реалізується прийом у два етапи:

1) перший етап — отримання фактичних даних про життєвий та творчий шлях особистості за допомогою набору тестових та дослідницьких методів. Особливо важливим є акцент на емоційній насиченості репрезентованого особистістю матеріалу. Таким чином вдається не лише змістовно відновити

хід подій у просторі індивідуального життя особистості, а й установити їхню емоційну значущість, насиченість смыслом для особистості, сенс результуючих моментів у цих подіях. Психологу вдається на цьому етапі встановити та змістовно розкрити так звані «критичні точки», періоди події, ситуації, моменти в житті особистості. Саме вони зумовляють предмет взаємодії на наступному етапі;

2) другий етап — організація взаємодії психолога з особистістю, суть якої полягає в повторному, абстрагованому в часі від реальної події, переживанні, вчуванні особистості в зміст тієї чи іншої ситуації минулого, яка об'єктивно вплинула на хід подальшого життя цієї особистості, та корекція переживань з приводу якої може дещо гармонізувати або стабілізувати самовідчуття особистості в нинішньому періоді її життя. Застосування прийому вчування має, як правило, подвійний ефект: власне дослідницький, та психотерапевтичний. Цей прийом може реалізуватися в різному методичному оснащенні і є дуже лабільним щодо експериментальної ситуації дослідження.

Біографічний метод та різноманітні його модифікації досить широко застосовуються не тільки у сфері психологічного дослідження, а й у психологічній практиці: індивідуальному консультуванні психотерапії і навіть у сфері професійної підготовки спеціалістів [43]. Необхідно, проте, зауважити, що застосування цього методу та аналіз отриманих за його допомогою даних мусить мати чітку методологічну основу.

В основі методики особистісних конструктів Дж. Келлі лежить теорія особистісних конструктів запропонована у 1955р, що розкриває ідею Дж. Брунера про індивідуально-особисті еталони сприймання оточуючого світу. Відповідно до теорії запропонований метод операціонального вивчення «імпліцитних теорій особистості» [27]. Під особистісними конструктами розуміється система бінарних опозицій, які використовуються суб'єктом для категоризації себе та інших людей. Близькими до поняття особистісних конструктів, на погляд автора, є поняття категоріальна структура

індивідуальної свідомості [27]. Особистісні конструкти і визначають ту систему суб'єктивних категорій, через призму яких суб'єкт здійснює міжособистісне сприймання. Чим ширше набір особистісних конструктів у суб'єкта, тим більш багатокутнім, диференційованим буде образ світу, себе, інших, тобто тим вища його когнітивна складність [43].

Методика Дж. Келлі дозволяє виразити міру когнітивної складності числено, як кількісно незалежних конструктів, які використовуються суб'єктом для диференціації деяких змістовної області. Основною перевагою методики особистісних конструктів Келлі, є те, що досліджувані самі формують зміст шкал-вимірювання. Однак, при використанні цієї методики необхідно враховувати рівень мовленнєвого розвитку досліджуваного, оскільки вираження та розмежування конструктів здійснюється вербально.

Методика вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики була створена на основі методу особистісних конструктів [33]. Однак, її відмінною рисою є пристосування до вивчення ціннісних процесів особистості. індивідуально-орієнтоване реконструювання життєвих цінностей особистості дозволяє відтворити їх взаємозв'язки, а факторне моделювання свідомості – визначити систему суб'єктивних цінностей, що визначають життєві цілі та завдання особистості.

2.1.2. Обґрунтування вибору методів дослідження переоцінки цінностей військовослужбовцями.

На думку О.Л. Музики, сьогодні найважливішими є дослідження індивідуальної свідомості, які могли б показати не лише напрямки розвитку тих чи інших психічних відхилень, а й напрямки розвитку активної адаптивності людини [33]. Відповідно до окреслених принципів розроблена методика вивчення ціннісної свідомості (МВЦС), що призначена для дослідження ціннісної свідомості як цілісного утворення [27]. Використання цієї методики обумовлено рядом вимог:

- Індивідуальний характер дослідження. За свідченням Т.М. Титаренко, ціннісна сфера є суто індивідуальним утворенням, тому і дослідження може мати лише індивідуально орієнтований характер [66].
- Ретроспективний аналіз сприймання власної особистості у період служби у «гарячих точках».
- Врахування всіх умов та чинників, що впливають на формування життєвих завдань особистості та їх реалізацію: соціальний статус, сімейний стан, професійна діяльність [66].
- Аналіз та узагальнення отриманих результатів забезпечуються відносно однаковими умовами життя досліджуваних: вид професійної діяльності, одна вікова група, час та термін перебування у «гарячій точці».
- вивчення системи цінностей досліджуваних у часі (до та після перебування у «гарячих точках»);
- виявлення референтних осіб у кожному з досліджуваних періодів життя.

Дослідження проводиться в декілька етапів. Завдання першого етапу – актуалізувати у свідомості її основні життєві цінності. Одним з основних принципів на даному етапі – це принцип збереження цінностей. Як зазначає автор, ціннісні стратегії раніших періодів життя залишають слід назавжди. Вони не зникають навіть у тих випадках, коли виявляються неефективними в нових умовах. З огляду на це, спочатку необхідно актуалізувати життєвий досвід людини через пригадування важливих подій і вчинків, які визначили життєвий шлях [27].

Завдання другого етапу – актуалізація у свідомості досліджуваного значимих людей, тих які справили вплив на їх життя. Тут реалізується другий принцип людиноцентризму цінностей. Носіями цінностей є люди, а предметний світ є не лише посередником стосунків між людьми. Ефективність методів психосемантики проявляється у тому, що ці методи є простими у застосуванні (спілкування з досліджуваним), а також існує можливість їх варіювання відповідно до завдань дослідження. Використання

психосемантичних методів вимагає малої кількості матеріальних затрат, за допомогою цих методів одночасно можна охопити велику кількість досліджуваних. Також за допомогою цих методів є можливість аналізу несвідомих компонентів. Проведення біографічної бесіди при дослідженні переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців дозволили визначити характер зв'язку участі у гарячих точках та переосмисленням ціннісної сфери особистості.

Третій етап дослідження за МВЦС передбачає оцінювання досліджуваним ступеня вираженості у кожній значимій для нього людини тих ціннісних конструктів, які він сам згенерував на другому етапі.

В основі четвертого етапу дослідження – принцип цілісності ціннісної свідомості. Матриця "значимі люди x ціннісні конструкти", піддається факторному аналізу і отримується факторна модель ціннісної свідомості.

П'ятий етап дослідження за МВЦС – інтерпретаційний. Основні принципи, які тут реалізуються, - це принцип конгруентності і принцип розвитку ціннісної свідомості. Аналіз факторної моделі, отриманої на попередньому етапі, дозволяє оцінити зміст і структуру ціннісної свідомості людини дискретно, тобто на певний момент її життя, пов'язаний з конкретною життєвою ситуацією [О.Л.Музика. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості].

Дослідження проводилося у два основні етапи: біографічна бесіда та реконструкція ціннісної свідомості досліджуваних за методикою вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики.

2.2. Методика та процедура проведення дослідження участі у бойових діях, як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців

2.2.1. Організація біографічного дослідження цінностей миротворців.

Дослідження проводилося у Житомирській військовій частині №30–№47 ВВМВС України протягом трьох місяців. У ньому взяло участь 15

військовослужбовців, які перебували в «гарячих точках» в один і той же час, три роки назад. З них 9 було одружених, 6 мали постійних подруг. Вікова категорія досліджуваних становить від 22 до 31 років.

Надійність результатів дослідження була забезпечена такими факторами, як репрезентативність вибірки (досліджувані перебували в «гарячих точках» у визначений період, по їх поверненню пройшов один і той же час, вони належать до однієї вікової категорії та мають родинні зв'язки). Додатковими факторами ефективності дослідження є незначні матеріальні затрати, мала імовірність недостовірних даних

У якості основного метода для дослідження участі у бойових діях, як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців використано методику дослідження ціннісної свідомості О.Л. Музики і складається з трьох етапів (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Етапи дослідження участі у бойових діях, як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців

Етап	Завдання	Зміст та методи дослідження
I – біографічна бесіда	Біографія досліджуваних. Визначити значимих осіб, які є спільними для всіх військовослужбовців.	Досліджувані складали розповідь про себе (свою біографію).
II – основне дослідження: застосування модифікації методу особистісних Дж. Келлі	Досліджуваним пропонували написати конструкти до елементів цінностей.	- На основі вказаних характеристик складалася таблиця частот та процентних часток даних асоціацій за результатами дослідження кожного військовослужбовця. - рангування, факторний аналіз отриманих даних.
III – рангування цінностей за рівнем значимості	Рангування 15 найбільш значимих конструктів.	- Ми виділили по кожному військовому більш значимі для нього характеристики та попросили їх прорангувати. - Факторний аналіз.

Проводячи біографічну бесіду ми врахували індивідуальний характер та наявний досвід кожного досліджуваного (Додаток А.). Питання були

побудовані, таким чином, що стосувався різних сфер життя досліджуваних (сімейної, професійної, емоційної, особистісної).

За допомогою біографічної бесіди ми встановили вік досліджуваних (від 22 до 31 років), сімейне становище, референтних осіб, особливості професійної спрямованості, побудови життєвих завдань та ступеня їх реалізації.

Проводячи біографічну бесіду, ми використали метод вчування, який допоміг нам відновити хід подій, які відбувалися під час перебування у «гарячій точці», по поверненню, аж до теперішнього часу. Це дозволяє встановити для всіх досліджуваних спільних референтних осіб, їхні емоційні взаємозв'язки з досліджуваними на той момент. Досліджувані отримували таку інструкцію: «Ви маєте багатий життєвий досвід, переживання, яких не має більшість людей. Пригадайте, будь ласка, Ваше життя в окремі періоди: хід подій, які відбувалися з Вами до, під час перебування в зоні бойових дій, після повернення. Згадайте, думка яких осіб була для вас важливою на той момент? В кого ви могли запитати поради, поділитися своїми почуттями, переживаннями? Хто для вас був референтною, значущою особою?

Тепер давайте з вами поговоримо про теперішній час. На кого ви розраховуєте в тяжких ситуаціях, хто вас підтримує, розуміє? До чийої думки Ви прислухаєтесь?

Чи відбулися за чотири роки якісь зміни у вашій професійній та сімейній сфері? З чим це пов'язано?».

Часова віднесеність запитань була побудована таким чином, щоб з'ясувати вплив перебування у зоні бойових дій на ціннісну сферу досліджуваних у взаємозв'язках з їх життєвими завданнями та реакцією близького оточення.

Аналіз біографій здійснювався за такими напрямками:

- Особливості професійної діяльності та звання на момент перебування у «гарячій точці» та на сьогодні. Чи були кар'єрні плани? Чи вони справдилися?

- Коло референтних осіб: кількісна представленість сфери професійної діяльності та найближчого соціального оточення.
- Сімейний статус до та після перебування у зоні бойових дій. Якщо відбувся розрив стосунків, то коли (одразу після повернення чи ні), з ким частіше з дружиною чи дівчиною? Причини.
- Особливості реакції оточення на перебування в зоні бойових дій та на подальшу професійну діяльність

Таким чином, використання біографічної бесіди дозволяє не лише змістовно відновити хід подій у просторі індивідуального життя військовослужбовців, а й установити суть емоційної підтримки близьких, референтних осіб, насиченість смыслом для особистості, сенс результуючих моментів подій. Окремі результати біографічної бесіди дозволили побудувати структурні елементи решіток для застосування методики вивчення ціннісної свідомості.

2.2.2. Організація дослідження особливостей переоцінки цінностей військовослужбовцями, що брали участь у бойових діях.

Для виявлення особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців було застосовано методику вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики, побудовану на основі методу особистісних конструктів, розробленого Дж. Келлі [33].

Методика Дж. Келлі дозволяє виразити міру когнітивної складності числено, як кількісно незалежних конструктів, які використовуються суб'єктом для диференціації деяких змістовних областей. Основною перевагою методики особистісних конструктів Келлі, є те, що досліджувані самі формують зміст шкал-вимірювання. Згідно з Г. Келлі, людина сприймає, інтерпретує і оцінює дійсність на підставі суб'єктивного досвіду, представленого у вигляді системи особистісних конструктів. Конструкти за змістом є суб'єктивними оцінними двополюсними шкалами, що утворені різноманітними ознаками та їх антонімами. За допомогою особистісних

конструктів люди сприймають навколишній світ (події, явища, соціальні об'єкти тощо). Залежно від кількості конструктів у ментальному досвіді людини та ефективності “взаємодії” їх між собою в людській свідомості вибудовуються чи ті моделі навколишньої дійсності [43].

За допомогою біографічного методу ми встановили спільних для всіх досліджуваних референтних осіб, саме вони послужили елементами при побудові особистісних решіток.

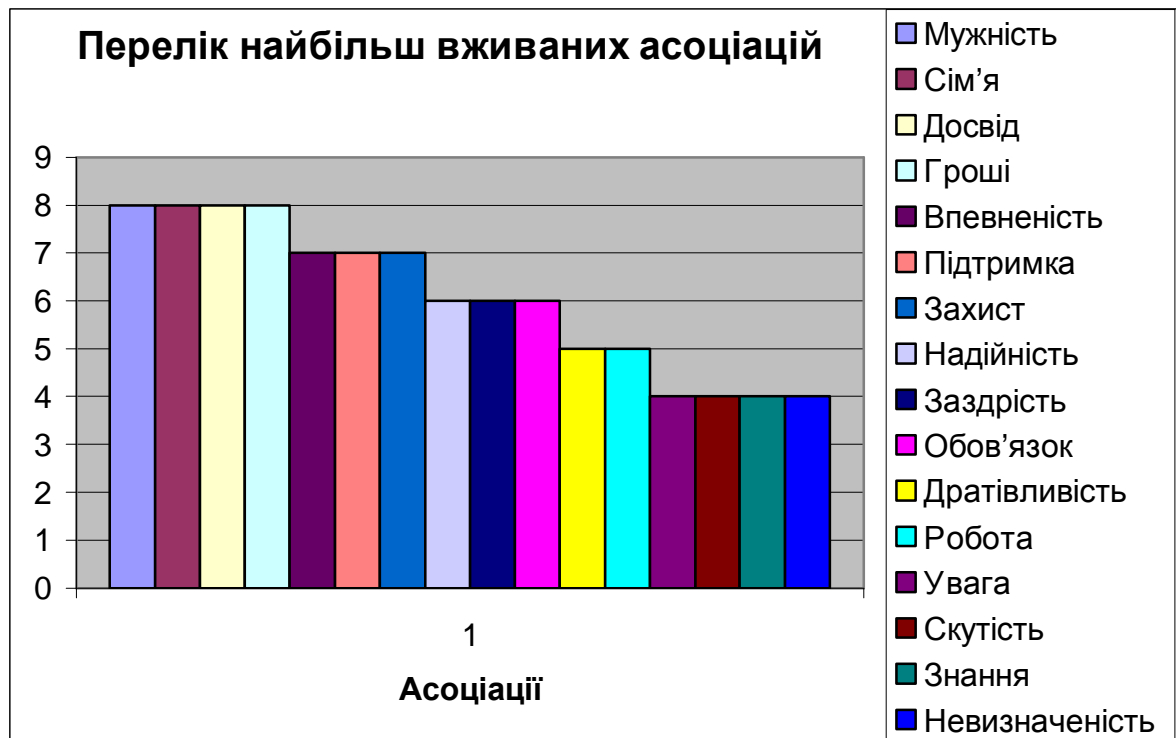
У процесі основної частини (II етап) досліджуваним пропонували написати виявлений та протиставляючий полюс конструктів. На основі вказаних конструктів ми склали таблицю частот та процентних часток виявлених асоціацій по кожному військовослужбовцю (Додаток 2 – 1). Заповнення решіток здійснювалося у процесі індивідуальної бесіди, що дозволило уточнювати інформацію та визначати індивідуальні смисли використаних конструктів.

На основі заповнення решіток здійснено якісний та кількісний аналіз отриманих результатів по кожному досліджуваному. Кількісний аналіз включав частотний аналіз використання досліджуваними окремих конструктів та їх семантичне навантаження. Якісний аналіз передбачав об'єднання конструктів у семантичні групи та подальший аналіз цих груп конструктів.

Частотний аналіз відповідей по всіх групах військовослужбовців дозволив виділити всього 30 конструктів по кожному військовослужбовцю індивідуально.

На основі частотного та якісного (змістового) аналізу нами виділено 10 основних асоціацій, що відповідають основним змістовим групам. Найбільш вживаними виявилися такі асоціації: мужність, сім'я, досвід, гроші (8%), впевненість, підтримка, захист (7%), надійність, заздрість, обов'язок (6%). Таким чином, у ціннісній сфері військовослужбовців представлені цінності таких груп: сімейної, професійної, особистісної, емоційної.

Мал. 2.1. Перелік найбільш вживаних асоціацій

На основі аналізу змістового навантаження асоціацій можна зробити висновок: більшість асоціацій мають негативне (заздрість, дратівливість) або нейтральне забарвлення (скутість, гроші). Стосовно асоціацій, які мають позитивне забарвлення, то вони якщо і є, то мають зовсім незначну частоту вживання (підтримка, захист).

Всі асоціації умовно можна поділити на чотири групи: асоціації, що описують особливості професійної діяльності (робота, обов'язок, досвід); що описують емоції та почуття (надійність, заздрість, увага, скутість); якості особистості (впевненість, захист, підтримка); та асоціації, що відносяться до життєвої позиції (сім'я, досвід, гроші). Найбільш ширшими є групи, що описують емоції та почуття та якості особистості (70%).

Аналіз виділених конструктів дозволив виявити основні сфери, з якими досліджувані пов'язують життєві завдання. Основних життєвими завданнями миротворці бачать особистісне зростання та кар'єрний ріст («мужність», «робота», «обов'язок», «досвід»); налагодження та підтримання сімейних стосунків («захист», «майбутнє», «вдосконалення»); емоційне переживання власного життя т («заздрість», «увага», «скутість»).

Асоціації визначались для подальшого рангування конструктів. Наступний етап дослідження передбачав ранжування досліджуваними конструктів за критерієм їх значимості протягом окремих життєвих періодів. (III етап). Аналіз основних елементів матриць виявив, що значимі особи для всіх військовослужбовців є спільними, а конструкти-якості у кожного індивідуальними.

Отже, частотний та змістовий аналіз виділених досліджуваними конструктів свідчить, що для досліджуваних є характерним негативне сприйняття свого минулого. Досліджувані перед усім зосереджують свою увагу на пережитих ними емоціях, почуттів та на значимих для них осіб.

Подальша обробка результатів здійснювалася за допомогою факторного аналізу із використанням програми математичної статистики. Факторний підхід ґрунтується на уявленні про комплексний характер досліджуваного явища, що виявляється, зокрема, у взаємозв'язках між окремими його ознаками [43].

Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволяє визначити особливості ціннісної сфери військовослужбовців різних груп. За результатами аналізу всіх досліджуваних умовно поділено на кілька груп за критерієм структури життєвих завдань та за критерієм суб'єктивного переживання емоційної підтримки з боку рідних.

Таким чином, реконструкція ціннісної сфери військовослужбовців, що перебували у «гарячих точках» можлива за умови поєднання якісного та кількісного аналізу результатів заповнення індивідуальних решіток та наступного рангування виявлених конструктів.

Висновки до II Розділу:

У II Розділі представлено опис процедури та інтерпретацію результатів дослідження особливостей ціннісної сфери військовослужбовців, що перебували у «гарячих точках»: для проведення дослідження особливості участі у бойових діях як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців ми використали методiku вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики. З допомогою системи конструктів суб'єкт оцінює і прогнозує події, організовує свою поведінку та реконструює систему відносин і будує образ Я. За допомогою біографічного методу ми встановили спільних для всіх досліджуваних референтних осіб, саме вони послужили елементами при побудові особистісних решіток. Використовуючи біографічний метод, ми спиралися на метод вчування, який допоміг нам відновити хід подій, які відбувалися під час перебування у «гарячій точці», під час повернення, аж до теперішнього часу.

Аналіз виділених конструктів дозволив виявити основні сфери, з якими досліджувані пов'язують життєві завдання. Основних життєвими завданнями миротворці бачать особистісне зростання та кар'єрний ріст; налагодження та підтримання сімейних стосунків; емоційне переживання власного життя.

Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволяє визначити особливості ціннісної сфери військовослужбовців різних груп. За результатами аналізу всіх досліджуваних умовно поділено на кілька груп за критерієм структури життєвих завдань та за критерієм суб'єктивного переживання емоційної підтримки з боку рідних.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

3.1. Біографічний аналіз ціннісної сфери миротворців.

3.1.1. Загальні особливості переосмислення життєвих цінностей миротворцями.

Аналіз особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців здійснювався на основі якісного аналізу результатів дослідження репертуарних решіток та реконструкції свідомості досліджуваних за допомогою факторного аналізу.

Реконструкцію свідомості досліджуваних ми здійснювали за допомогою факторного аналізу. Було виявлено, що досліджуваних умовно можна розділити на дві групи.

До першої групи увійшли 9 осіб (Т.Д., П.В., Н.О., М.А., Л.С., К.С., К.Л., Ш.М., Д.П.), у яких зміни у ціннісній сфері проявилися досить яскраво та залишилися на тривалий час. В ході біографічної бесіди було виявлено такі особливості сприймання досліджуваними свого життя:

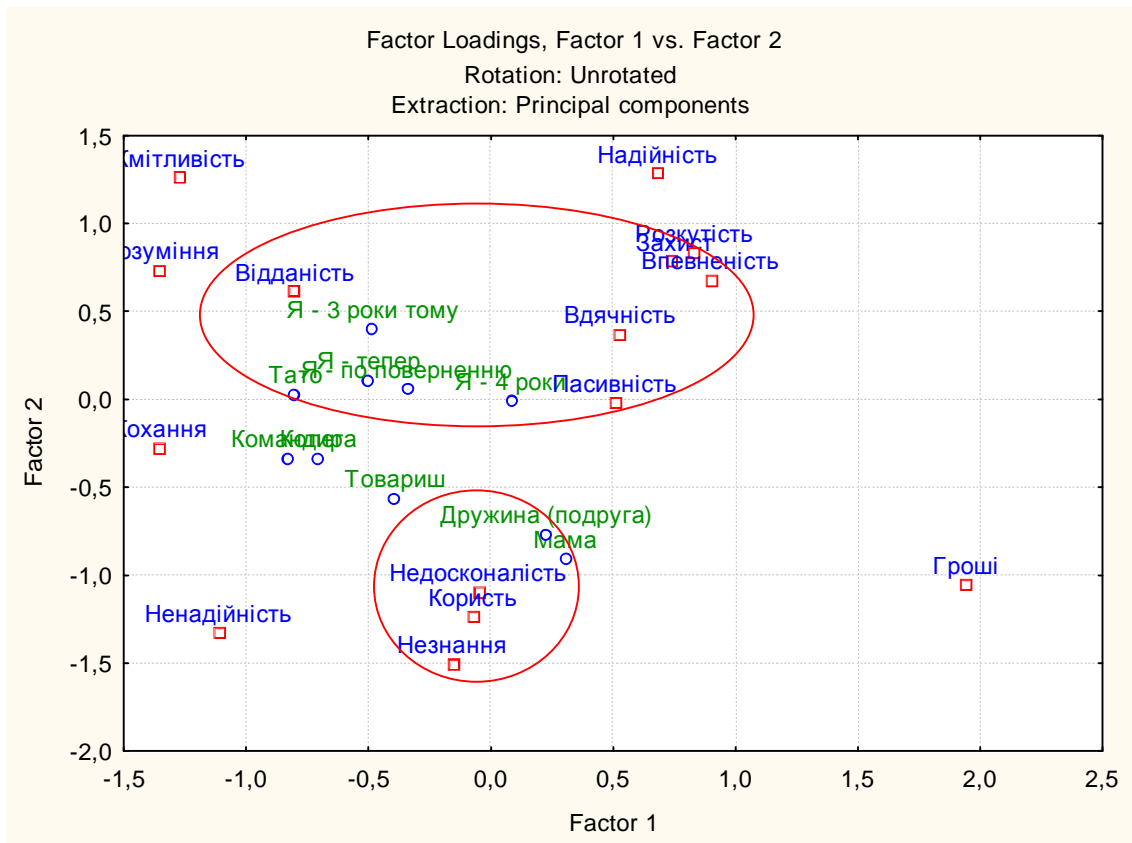
- На момент перебування в гарячій точці досліджувані цієї групи не мали емоційної підтримки з боку оточуючих (7 осіб з 9). Суб'єктивно досліджувані так пояснювали це: « ніхто з близьких не телефонував, не підтримував, не хвилювався».
- після повернення додому змінили місце роботи (а подекуди й вид професійної діяльності, наприклад працюють охоронцями, мають власний бізнес) (7 осіб з 9);
- після повернення додому змінили підрозділ служби, (2 особи з 9);
- після повернення відбулися зміни в стосунках з родиною (розлучення, розрив стосунків з батьками тощо), та налагодження близьких стосунків з однополчанами (4 осіб з 5 розлучилися);
- після повернення відбулися негативні зміни в стосунках з дівчиною (4 осіб з 4 – розрив стосунків).

За критерієм зміни професійної діяльності досліджуваних у цій групі можна виділити дві підгрупи: 1) військовослужбовці, які частково змінили напрям професійної діяльності (підрозділ служби) та 2) військовослужбовці, які здійснили повну професійну переорієнтацію (не працюють в органах внутрішніх справ).

До другої групи увійшло 5 осіб (Г.Н., Ш.В., Н.М., В.А., Б.С.). У цих досліджуваних спостерігаються такі особливості ціннісної свідомості на час перебування в зоні бойових конфліктів:

- всі досліджувані, під час перебування в зоні бойових дій, мали значну емоційну підтримку з боку родини та друзів. Наприклад, досліджуваний Б.С. так описує свої стосунки з родиною: « Я постійно з ними підтримував зв'язок, ми листувалися, телефонували. Я був впевнений в тому, що на мене чекають та мною пишаються»ю.
- після повернення відбулося позитивні зміни в стосунках з дівчиною (1 з 1 одружились);
- досліджувані надають велике значення стосункам з однополчанами (5 з 5).

Окремий випадок сприймання власного життя виявлено у досліджуваного (М.О.), у якого не було виявлено жодних змін у системі цінностей (Мал. 3.1.).

Мал. 3.1 Факторно-семантичне поле сприймання життєвого шляху досліджуваним М.О.

Факторний аналіз результатів дослідження М.О. дозволив виділити два фактори. Перший фактор отримав назву «ставлення до оточення» та пояснює 27,26% дисперсії, другий фактор «самоприйняття» – 21,35% дисперсії. Досліджуваний ідентифікує себе з батьком, причому намагається повторити його життєвий сценарій (у взаємостосунках з особами протилежної статі: негаразди з дружиною). Себе та тата характеризує як розкутих, відданих, вдячних, пасивних, впевнених в собі, готових захистити. Батько досліджуваного теж військовий. Характерним є цілісне сприймання власної особистості протягом всіх аналізованих періодів життя та загальна орієнтованість на себе. Наявні конфлікти з жінками, що відображено на факторному полі (подрузі та матері характерні такі якості як: недосконалість, користь та незнання). За результатами біографічної бесіди виявлено, що і батько, і сам досліджуваний мають негативний досвід подружнього життя.

Досліджуваний протиставляє себе та тата всім іншим групам. У досліджуваного спостерігається завищена самооцінка та негативне ставлення до жінок.

Таким чином, формування структура ціннісної сфери миротворців визначається кількома чинниками, серед яких провідними є орієнтація на продовження кар'єри та реакція оточуючих на участь у бойових діях.

3.1.2. Біографічний аналіз життєвих завдань миротворців, що змінили професійну діяльність.

Ретроспективний аналіз життєвого шляху досліджуваних на період участі у бойових діях виявив, що з 15 військовослужбовців 9 були одружені, 6 мали подруг.

Аналізуючи біографії миротворців, що змінили професійну діяльність ми виявили наступне: коло референтних осіб до, під час перебування в «гарячих точках» та до теперішнього часу; сімейне становище; особливості професійної спрямованості (орієнтація на кар'єрний зріст), побудова життєвих завдань та ступінь їх реалізації.

Референтними особами для військовослужбовців чотири роки тому (до перебування в гарячих точках) були: колега (6 осіб з 9), тато (4 досліджуваних з 9), маму (3 осіб з 9) товариша (3 з 9), дружину (подругу) (2 осіб з 9), командира (3 осіб з 9), що свідчить про орієнтацію на самореалізацію у професійній діяльності.

Під час перебування в «гарячій точці» референтними особами були: командир (4 осіб з 9), товариш (4 осіб з 9), колега (4 осіб з 9), тато (3 осіб з 9), дружина (1 досліджуваний з 9), мама (0). Висока значимість оцінки командира та товаришів пояснюється особливостями служби у «гарячих точках»: обмеження кола спілкування в екстремальних умовах; ситуація, наближена до бойової вимагає підкорення вимогам командира, від якого часто залежало життя досліджуваних.

По поверненню – командир (5 осіб з 9), товариш (4 осіб з 9), колега (3 осіб з 9), мама (3 осіб з 9), дружина (3 осіб з 9), тато (2 осіб з 9),

На даний момент референтними особами є: командир (5 осіб), тато (5 осіб), дружина (подруга) (4 особи), мама (4 осіб), колега (4 осіб), товариш (1 досліджуваний). Повернення до мирного життя, очевидно, вимагає від досліджуваних врахування думки рідних, які є в більшій мірі адаптованими до цього життя, що зумовлює їх до кола референтних осіб.

Таким чином, за результатами бесіди можна говорити про зміну референтних осіб. Загальною тенденцією є переорієнтація з професійної діяльності миротворця на подальше майбутнє. Початок професійної діяльності та участь у бойових діях визначаються орієнтацію на думку батька та колег по роботі, тоді як у «мирному» житті у коло референтних осіб досліджуваних включаються також матір та дружина. Характерним є те, що командир є значимою особою протягом всього аналізованого періоду. Це пов'язується зі своєрідною ностальгією миротворців, що залишили професійну діяльність.

Перебування військовослужбовців в «гарячій точці» стосувалися таких мотивів: матеріального заробітку (4 досліджуваних); самоствердження (2 досліджуваних); уникнення повсякденного життя (2 досліджуваних); самореалізації (1 досліджуваний); кар'єрного росту (1 досліджуваний).

Основним мотивом перебування в «гарячій точці» є матеріальне збагачення. Тому досягнення мети на момент завершення контракту сприяло тому, що досліджувані залишили службу в органів внутрішніх справ.

Співвідношення очікувань та отриманого результату досліджувані оцінили так:

- шість військовослужбовців оцінили позитивно (досягли матеріального заробітку 3 особи; уникнення від повсякденного життя 2 особи, самоствердження 1 особа);

- чотири оцінили негативно (не досягли матеріального заробітку 1 особа, кар'єрного росту 1 особа, самоствердження 1 особа, самореалізації 1 особа).

На запитання, чи відбулися зміни в професійній діяльності, 9 з 9 досліджуваних відповіли «так». Сім військовослужбовців змінили повністю вид професійної діяльності (бізнес, охорона, підприємці); двоє підрозділ, однак залишились працювати в органах внутрішніх справ.

У 8 з 9 досліджуваних відбулися зміни в сімейному житті. Розлучились з дружиною чотири військових, чотири військових розійшлися з подругою. Основними причинами розлучень, на думку досліджуваних, є:

- різні погляди на життя (3 осіб);
- не зійшлись характерами (2 осіб);
- «краще на самоті» (2 осіб);
- не впевнений в щасливому майбутньому з цією людиною (1 особа).

Більшість досліджуваних відмітили, що розлучилися відразу після повернення: 2-4 місяці (5 військових). Така різка зміна сімейного життя та міжособистісних стосунків свідчить про вплив на цінності досліджуваних досвіду перебування у «гарячих точках» (якого не було у дружини).

Перебування в зоні бойових дій, за висловленнями досліджуваних, сприяло зміні професійної діяльності. Результатом перебування миротворці вважають: повну зміну, як близького оточення, так і професійної діяльності (3 особи) ; зростання впевненості в собі, та в своїх можливостях (4 особи); «я зрозумів, чого я хочу від життя» (2 осіб).

Отже, аналіз біографій миротворців, що змінили професійну діяльність, свідчить, що референтною особою для більшості з них був і є командир та однополчани, з якими вони перебували в зоні бойових дій та з якими досліджувані відчують емоційну близькість внаслідок однакових життєвих вражень та переживань. Командир є для них взірцем, на який вони орієнтуються. Основним мотивом перебування в «гарячій точці» для військовослужбовців цієї групи служило матеріальне збагачення. Їхні мотиви

справдилися. Очевидно, досягнення життєвих завдань щодо військової служби сприяло зміні професійної діяльності.

3.2.2. Біографічний аналіз життєвих завдань миротворців, що не змінили професійну діяльність.

Аналіз біографій миротворців, що не змінили професійну діяльність здійснювався за такими напрямками: коло референтних осіб, до, під час перебування в «гарячих точках» та до теперішнього часу; сімейне становище; особливості професійної спрямованості (кар'єрний зріст), побудова життєвих завдань а ступінь їх реалізації.

Виявлено, що лише 6 військовослужбовців перебуваючи в зоні бойових дій мали емоційну підтримку близьких, пояснюючи це тим, що «були впевнені в тому, що дома них чекають близькі люди, оскільки вони завжди намагалися підтримувати з ними контакт». Об'єктивними показниками емоційної підтримки для досліджуваних на період миротворчої акції були регулярні телефонні дзвінки, листи від родини.

Референтними особами до перебування в «гарячих точках» військовослужбовці визначили таких: тата (3 осіб з 5), дружину (подругу) (2 осіб з 5), командира (2 осіб з 5), маму (1 особа з 5) товариша (1 особа з 5), колегу (1 особа з 5). Такі результати свідчать про суб'єктивне відчуття близькості з родиною, а отожднення з батьком може свідчити про прийняття чоловічої ролі.

Під час перебування в «гарячій точці» референтними особами були: дружина (3 осіб з 5), тато (3 осіб з 5), мама (3 осіб з 5), товариш (1 особа з 5), колега (2 осіб з 5), командир (0). Збереження референтності членів родини може свідчити про сприймання миротворчої місії як одного із засобів налагодження сімейного (родинного) стану.

По поверненню референтними особами були: товариш (3 осіб), колега (2 осіб), командир (1 особа), товариш (1 особа з 5), мама (1 особа), тато (0), дружина (0). Зміна референтних осіб може свідчити про переживання

досліджуваними кризи адаптації до мирного життя та суб'єктивне переживання близькості з особами з того життя, до якого вони вже пристосувалися.

На даний момент референтними особами є: дружина (подруга) (3 осіб), колега (2 осіб), командир (2 осіб), тато (1 особа), мама (1 особа).

Отже, за результатами бесіди можна говорити про незначну зміну референтних осіб. Початок професійної діяльності та участь у бойових діях визначаються орієнтацію на думку батька, дружини та матір, тоді як у «мирному» житті у коло референтних осіб досліджуваних включаються також колеги по роботі та командира. Характерним є те, що командир не був значимою особою під час перебування в зоні бойових дій. Саме дружина (подруга) виступає референтною особою на даний час. Це пов'язується з значущістю сімейних відносин. Динаміка ступеня референтності значимих осіб може служити відображенням орієнтації досліджуваних на сфери спілкування та особливостей адаптації до умов життя (бойові чи мирні).

Очікування від перебування в «гарячих точках» стосувалися покращення матеріального становища (2 осіб); гарного майбутнього для своїх близьких (2 осіб); кар'єрного росту (1 особа). Основним мотивом перебування в гарячій точці є матеріальне збагачення та гарне майбутнє для своєї сім'ї. Суб'єктивна впевненість досліджуваних цієї групи в тому, що працюючи в органах внутрішніх справ забезпечать гарне майбутнє своїй родині, сприяла збереженню місця служби та продовження кар'єри військовослужбовця.

Співвідношення очікувань та отриманого результату досліджувані всі військовослужбовці оцінили позитивно (досягли бажаного результату). Одним із очікуваних результатів миротворчої місії для досліджуваних є позитивні зміни у професійній діяльності (підвищення звання, матеріального заробітку), очевидно, сприяли продовженню кар'єри військовослужбовця для 2-х досліджуваних.

У 3 з 5 досліджуваних відбулися зміни в сімейному становищі (одруження 1 особа, поповнення сім'ї 2 особи).

Таким чином, зміни, які відбулися у військовослужбовців цієї групи мають лише позитивний характер. Результатами перебування у «гарячій точці», за висловленнями досліджуваних, є матеріальне забезпеченню сім'ї (2 особи); впевненості в своїй значущості (2 особи); «довело, що я маю гарну родину» (1 особа).

Отже, аналізуючи біографію миротворців, що не змінили професійну діяльність ми дізналися, що для більшості з них референтною особою була і є дружина, а сімейні стосунки є для них пріоритетними. У всіх військовослужбовців справилися їхні очікування від поїздки гарячі точки та всі зміни, які відбулися з ними носять позитивний характер. Також досліджувані зазначають, що на даний момент вони стали більше часу проводити зі своїми колегами по роботі та з командиром, пояснюючи це тим, що перебування в зоні бойових дій їх дуже зблизило.

3.2. Особливості професійної переорієнтації миротворців в залежності від життєвих завдань

3.2.1 Аналіз ціннісної сфери військовослужбовців, що змінили професійну діяльність.

Аналіз реконструкції ціннісної сфери військовослужбовців, що перебували у «гарячих точках» здійснювався за такими напрямками:

- суб'єктивне відчуття підтримки з боку найближчого соціального оточення;
- емоційне забарвлення сприймання періоду до перебування у «гарячій точці»;
- емоційне забарвлення сприймання періоду під час перебування у «гарячій точці»;
- емоційне забарвлення сприймання життєвої ситуації на даний момент.

Аналізуючи результати особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями, що змінили вид професійної діяльності,

виявлено таке емоційне забарвлення сприймання минулого досвіду військовослужбовців (до гарячих точок):

- позитивне у 4 військовослужбовців (конструкти – сміливість, вміння, знання).
- негативне у 5 військовослужбовців (конструкти – страх, байдужість, жаль, зверхність).

Емоційне забарвлення під час перебування в гарячих точках:

- позитивне спостерігається у 6 військовослужбовців (досвід, людяність, досконалість, мужність, праця, наполегливість).
- негативне спостерігається у 3 військовослужбовців (ненадійність, зверхність, співчуття).

Позитивне емоційне забарвлення після повернення з «гарячих точок» спостерігається у 6 військовослужбовців, що підтверджується віднесеними до цього періоду конструктами (впевненість, вдячність, контроль, професіоналізм). Негативне забарвлення спостерігається у 3 військовослужбовців (гроші, байдужість, невизначеність).

На теперішній час позитивне емоційне забарвлення сприймання спостерігається у 6 військовослужбовців (обов'язок, мужність, віра). Негативне – у 3 військовослужбовців (самовпевненість, безтурботність).

У цілому аналіз емоційного забарвлення конструктів свідчить про більшою мірою позитивне ставлення досліджуваних до служби у «гарячих точках», про сприймання цієї служби як джерела досвіду професіоналізму, людяних стосунків тощо. Динаміка емоційного забарвлення окремих життєвих періодів свідчить про позитивні зміни у самосприйнятті миротворців під час та після виконання місії. Очевидно, це викликано усвідомленням власної компетентності та можливістю досягнення попередньо поставлених завдань, зокрема матеріального збагачення. Очевидно, досягнення матеріального благополуччя як мети участі у миротворчій місії сприяло виникненню позитивних емоцій (у дослідженні – продукуванні позитивно забарвлених асоціацій).

Характерною для досліджуваних цієї групи є емоційна близькість з батьком та командиром як зразками «чоловічої», «мужньої поведінки». Близькість з батьком на момент перебування в зоні бойових дій спостерігається у трьох військових. Емоційна близькість із командиром обумовлена ситуацією бойових дій та сприймання його як особи, частково відповідальної за життя пілєглих. Свідченням цього динаміка сприймання емоційної близькості з командиром:

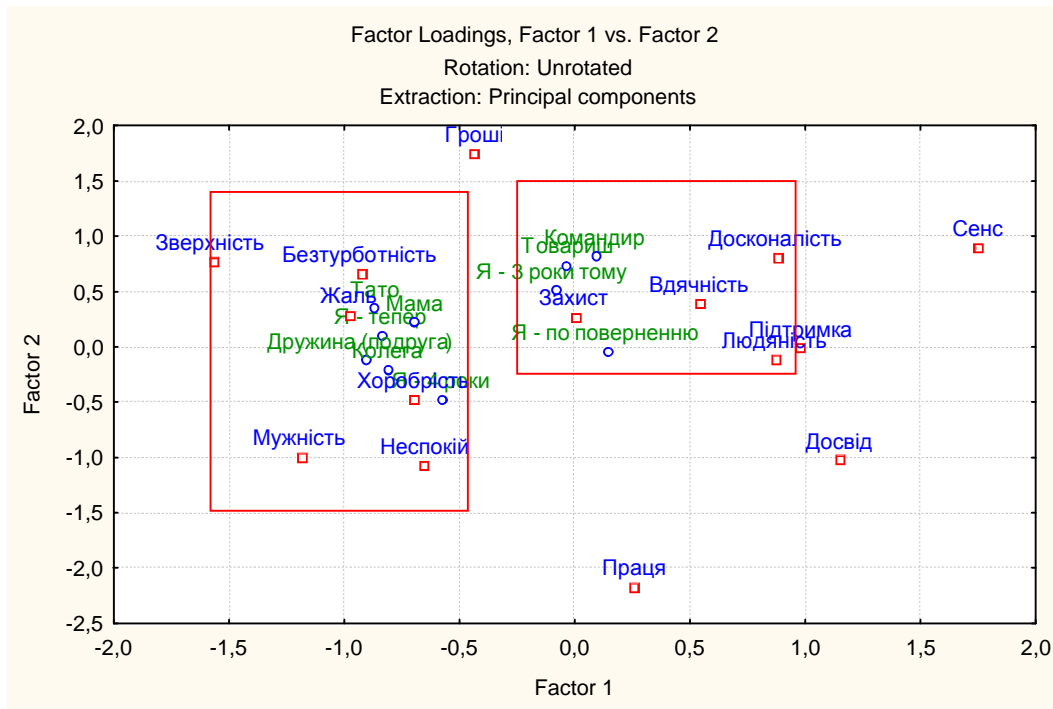
- до перебування в «гарячих точках» спостерігається у 3 з 9 військових;
- під час перебування в «гарячих точках» – у 4 з 9 військовослужбовців;
- в період повернення з зони бойових дій – у 5 з 9 військовослужбовців;
- на теперішній час – у 5 з 9 військових.

Часова віднесеність переосмислення цінностей у всіх військовослужбовців відбулася в екстремальних умовах, під час перебування в зоні бойових дій.

Декларативний характер особистісних якостей спостерігається у 1 військовослужбовця. Це проявляється в тому, що на факторному полі цінності морального характеру представлені відокремлено від семантичних центрів. Також в 1 з 5 військовослужбовців спостерігається протиставлення себе і оточення. Стосовно кризи по поверненню, то вона спостерігається теж у одного військовослужбовця.

На даний момент більшість військовослужбовців (6 осіб) мають позитивне самосприйняття. Найбільша близькість на даний момент спостерігається з командиром у 5 військових; дружиною (подругою) у 4 військових; татом у 5 військових; мамою у 4 військових; колегою у 4 військових; товаришем у 1 військового.

Факторний аналіз дозволив виділити окремі риси та тенденції у ціннісній сфері, характерні для військовослужбовців, що змінили професію та перейшли працювати в інший підрозділ. Розглянемо на прикладі факторного поля досліджуваного Т.Д. (Мал. 3.2.)

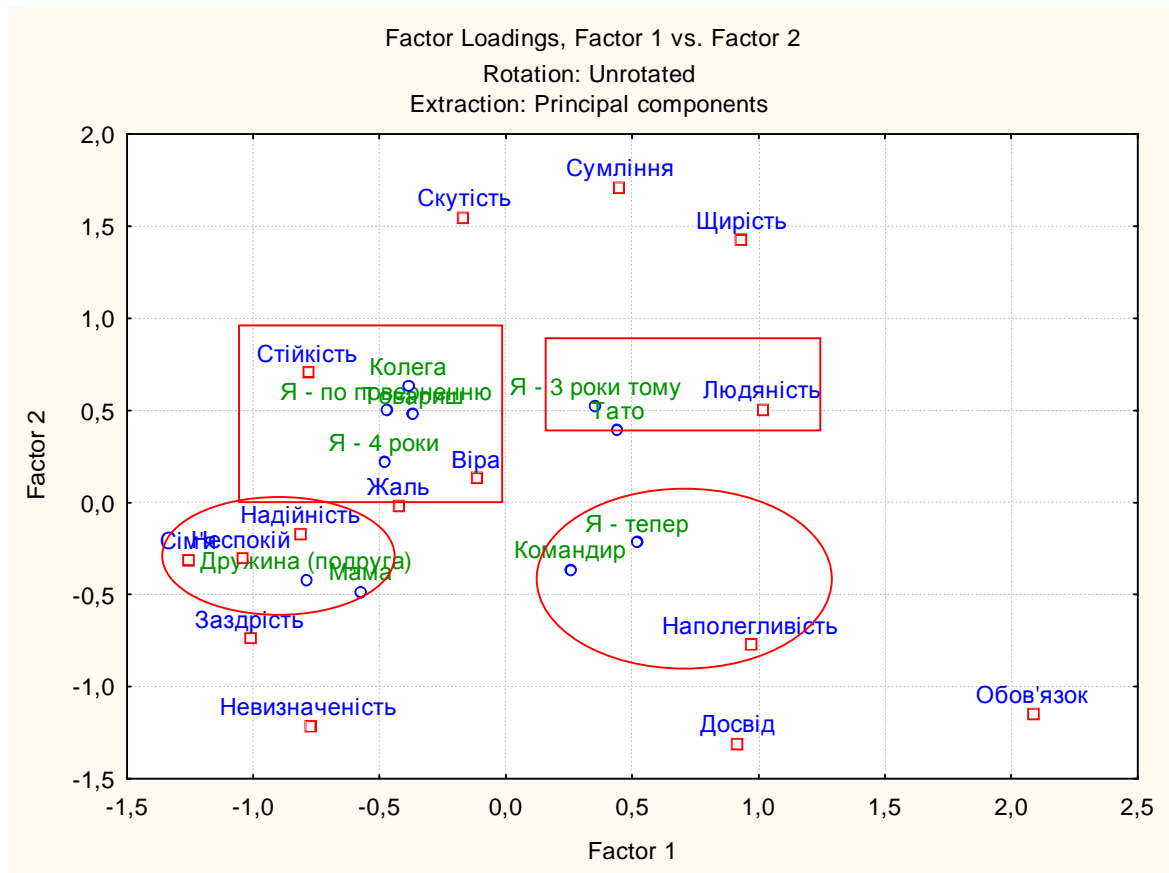

Мал. 3.2. Факторно-семантичне поле сприймання власного життя досліджуваним Т.Д.

Аналіз факторного поля військовослужбовця, що перейшов працювати в інший підрозділ дозволив виявити 2 фактори: перший «ставлення до оточення» пояснює 37,99% дисперсії, другий фактор «самосприйняття» – 19,52% дисперсії. У свідомості досліджуваного можна виділити два ціннісні центри: родина і Я-тепер та товариші по службі і «Я» в інші періоди. Ці центри протиставляються, позитивні якості приписуються в той період, коли досліджуваний перебував в зоні бойових конфліктів, а негативні в даний момент часу.

Перша «група»: тато, мама, Я тепер, дружина, колега, Я 4 роки тому, – характеризуються досліджуваними асоціаціями: зверхність, безтурботність, жаль, а асоціації мужність, неспокій досліджуваний застосував, лише по відношенню до себе. Другу «групу»: товариш, командир, Я-3 роки тому, Я по поверненню об'єднують якості: захист, вдячність, досконалість, підтримка, людяність. Це свідчить про ідеалізоване сприймання цього періоду життя та осіб, що оточували досліджуваного на той час. Можна передбачити, що досвід, отриманий при перебуванні у зоні бойових дій, сприяв переоцінці

досліджуваним, як власних якостей (що виявляється у протиставленні «зверхність – підтримка»), так і ставлення до життєвих цінностей в цілому («безтурботність» – «вдячність»).

Мал. 3.3. Факторно-семантичне поле сприймання власного життя досліджуваним Л.С.

Факторний аналіз реконструкції ціннісної свідомості досліджуваного Л.С. дозволив виділити 2 фактори: перший фактор – «ставлення до оточення» пояснює 23,42% загальної дисперсії, другий фактор – «самосприйняття» – пояснює 17% дисперсії. Досліджуваний Л.С. (мал. 3.2.) виділяє чотири групи. Перша група: Я по поверненню, Я 4 роки тому, колега, товариш об'єднуючи їх такими якостями як: стійкість, жаль, віра. Близько знаходиться друга група: дружина, мати (сім'я, неспокій, надійність). Саме ці дві групи протиставляються третій Я три роки тому та тато (людянність). До четвертої групи відноситься командир та Я тепер (наполегливість) ця група протиставляється всім іншим групам. Аналогічно до попереднього прикладу, досліджуваний отожднює себе із командиром як референтною особою,

приписуючи позитивні вольові якості та досвід. Цій групі протиставляються інші смислові центри, які відображаються ставлення до родини, колег та товаришів. Характерно, що у свідомості досліджуваного розмежовується сприймання власної особистості в залежності від життєвого періоду, у кожному з яких виділяється своя група цінностей. Про переоцінку життєвих цінностей досліджуваним після повернення з «гарячої точки» свідчить протиставлення відповідних смислових центрів (віра та жаль змінилися на наполегливість).

Це свідчить про те, переосмислення цінностей відбулося не лише під час бойових дій, а здебільшого після повернення до мирного життя.

Отже, факторний аналіз результатів дослідження дозволив здійснити реконструкцію ціннісно-смислової сфери військовослужбовців. Виявлено, що переоцінка цінностей досліджуваними зумовлена не лише і не стільки ситуацією участі у бойових діях, але й ситуацією адаптації до мирного життя після повернення. Загальними тенденціями переосмислення досліджуваними цієї групи є зміна емоційного забарвлення життєвих переживань до перебування у «гарячій точці» та у всі інші періоди. Характерним є суб'єктивне переживання емоційної близькості з командиром та батьком, що може бути пояснене ностальгічними почуттями у зв'язку зі зміною професійної діяльності.

Життєві цінності та завдання до перебування в зоні бойових дій були отримання матеріального заробітку, грошового утримання. Участь у миротворчій місії дозволила виконати поставлені життєві завдання (досягнення матеріального благополуччя). Відсутність інших життєвих завдань та емоційна віддаленість від найближчого оточення, очевидно, стали причиною ціннісної кризи «після повернення». Виходом з кризи для досліджуваних стала зміна професійної діяльності.

3.2.2 Аналіз ціннісної сфери військовослужбовців, що не змінили професійну діяльність.

Аналізуючи результати особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями, що не змінили вид професійної діяльності, ми виявили ряд особливостей емоційної сфери та характеру взаємостосунків з оточенням. Емоційне забарвлення сприймання минулого досвіду військовослужбовців (до «гарячих точок») є в цілому позитивним у 5 військовослужбовців, що відображено у конструктах впевненість в собі, мужність, незалежність.

Емоційне забарвлення під час перебування в гарячих точках:

- позитивне спостерігається у 4 військовослужбовців (мужність, підтримка, увага, впевненість).
- негативне спостерігається у 1 військовослужбовця (песимізм).

Емоційне забарвлення по поверненню з «гарячих точках»:

- позитивне спостерігається у 4 військовослужбовців (мужність, підтримка, досвід).
- негативне спостерігається у 1 військовослужбовця (високомірність, невизначеність, нестриманість).

На теперішній час позитивне емоційне забарвлення спостерігається у 5 військовослужбовців, що підтверджується віднесеними до цього періоду конструктами (надійність, зібраність, витримка, досвід, вміння).

Таким чином, характер емоційного забарвлення різних періодів життя може свідчити про загальну спрямованість досліджуваних на професійну діяльність військового та очікування від неї особистісного росту.

Характерною для досліджуваних цієї групи є емоційна близькість з командиром, як за зразком «чоловічої мужності». Близькість з батьком на момент перебування в зоні бойових дій не спостерігається ні в одного з військових.

Сприймання емоційна близькості з командиром має таку динаміку:

- до моменту перебування в «гарячих точках» спостерігається у 2 з 5 військових;
- під час перебування в гарячих точках не спостерігається;
- в період повернення з зони бойових дій спостерігається у 1 з 5 військовослужбовців;
- на теперішній час спостерігається у 2 з 5 військових.

Більшість військовослужбовців виокремлюють командира в окрему групу та надають йому лише позитивні якості (самоконтроль, взаєморозуміння, відданість, надійність).

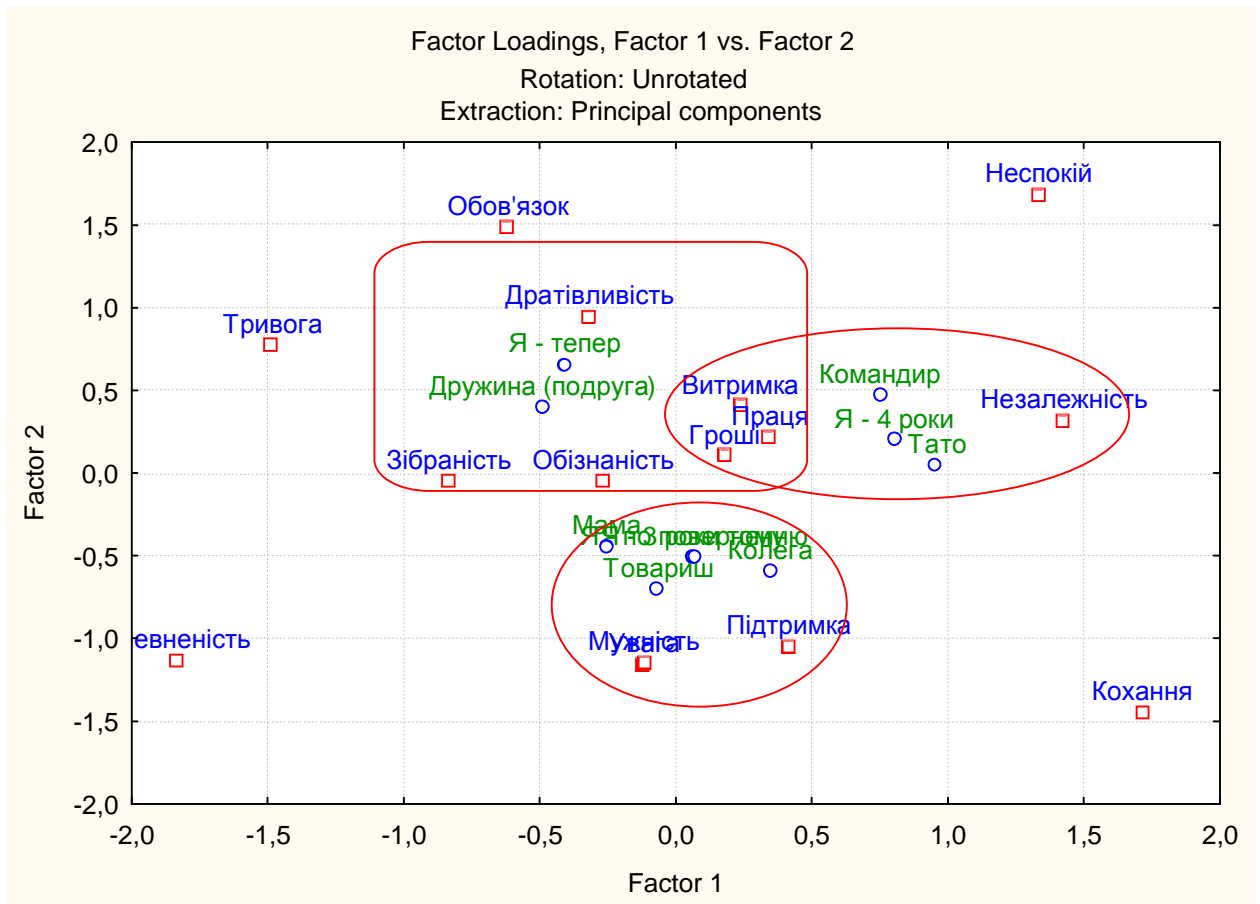
Часова віднесеність переосмислення цінностей у всіх військовослужбовців відбулася під час перебування в зоні бойових дій. Декларативний характер особистісних якостей спостерігається у 1 військовослужбовця.

Стосовно кризи по поверненню, то можна сказати, що вона у жодного військовослужбовця не спостерігається, оскільки вони досить швидко адаптувалися, завдяки допомогі рідним, близьким.

На даний момент більшість військовослужбовців (чотири з п'яти) мають позитивне самосприйняття. Найбільша близькість на даний момент спостерігається з: дружиною (подруга) у 3-х військових; колегою у 2-х військовослужбовців; татом у 1 військовослужбовця; мамою у 1 військовослужбовця; командиром у 1 військовослужбовця; товаришем у 1 військового.

Отже, на даний момент найбільша близькість військовослужбовців спостерігається з дружиною (подругою), оскільки на даний момент для військових сімейні стосунки є найважливішими.

Аналізуючи фактори військовослужбовців, що не змінили вид професійної діяльності ми виявили наступне: що для досліджуваних цієї групи характерним є орієнтація саме на продовження професійної діяльності військового, з якою вони пов'язують свої життєві плани та завдання.

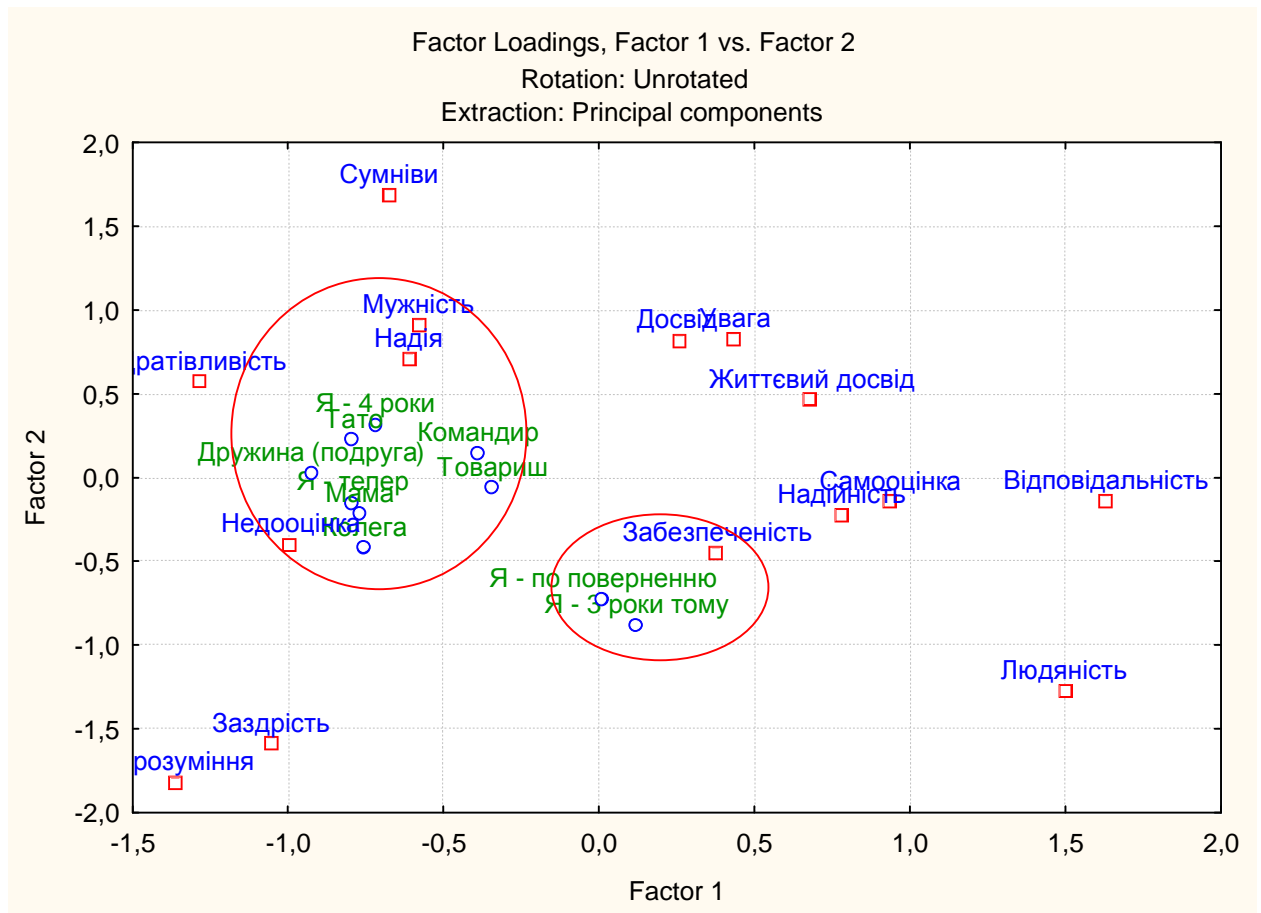

Мал. 3.4. Факторно-семантичне поле (Г.Н.)

Факторний аналіз реконструкції ціннісної свідомості досліджуваного Г.Н. дозволив виділити 2 фактори: перший фактор пояснює 49 % загальної дисперсії і відображає «ставлення до оточення»; другий фактор пояснює 24% загальної дисперсії і відображає «самосприйняття». У свідомості досліджуваного можна виділити три смислові центри. Перша група: мама, Я по поверненню, Я 3 роки тому, колега, товариш. До цієї групи відносяться такі асоціації як, мужність, підтримка, увага. Друга група: командир, Я 4 роки тому, тато (незалежність). До третьої групи відносяться: Я тепер, дружина їм є притаманні: дратівливість, зібраність, обізнаність. Спільними для другої і третьої групи є такі конструкти: витримка, гроші, праця. Перша група протиставляється другій та третій.

Можна сказати, що відбувається відокремлення подій, які трапились під час бойових дій. Очевидно, у свідомості досліджуваного відбувається

ідеалізація того життєвого періоду, що може бути пов'язане із прагненням самореалізації у професії.

Мал. 3.5. Факторно-семантичне поле (Б.С.)

Аналіз факторного поля військовослужбовця Б.С. дозволив виявити 2 фактори: перший «ставлення до оточення» пояснює 41% дисперсії, другий фактор «самосприйняття» – 17% дисперсії. У свідомості досліджуваного можна виділити два ціннісні центри. Перший ціннісний центр: Я 4 роки тому, командир, дружина, товариш, Я тепер, мама, тато, колега їм притаманна надійність, мужність, недооцінка. Друга ціннісний центр; Я по поверненню, Я 3 роки тому характеризуються забезпеченістю. Досліджуваний досить близько сприймає досвід та увагу, надійність. Для досліджуваного референтними особами виступає вся сім'я, на думки яких він завжди реагує та поважає.

Можна сказати, що під час перебування в зоні бойових дій у досліджуваного відбулося переоцінка цінностей, при якій колеги та командир стали для нього значущими особами, поряд із членами родини.

Отже, факторний аналіз результатів дослідження дозволив здійснити реконструкцію ціннісно-сислової сфери військовослужбовців. У досліджуваних цієї групи характерною є орієнтація на продовження професійної діяльності військового, з якою вони пов'язують свої життєві плани та завдання. Ця спрямованість підкріплюється загальним позитивним забарвленням сприймання різних етапів життя, що підкріплюється на взаємодію та близькими емоційними стосунками з родиною. На відміну від колишніх миротворців, що залишили службу в ОВС, досліджувані цієї групи описують теперішній стан у площині моральнісних та діяльнісних цінностей, що свідчить про відносну узгодженість ціннісної сфери та сфери досягнень.

Висновки до III Розділу:

Аналіз результатів дослідження участі у бойових діях як чинника переосмислення цінностей військовослужбовцями дозволив зробити такі висновки:

Аналіз особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців здійснювався на основі якісного аналізу результатів дослідження репертуарних решіток та реконструкції свідомості досліджуваних за допомогою факторного аналізу.

Проводячи біографічну бесіду, ми використали метод вчування, який допоміг нам відновити хід подій, які відбувалися під час перебування у «гарячій точці», по поверненню, аж до теперішнього часу. Також біографічна бесіда дозволяє встановити для всіх досліджуваних спільних референтних осіб, їхні емоційні взаємозв'язки з досліджуваними.

Аналізуючи біографію миротворців, що змінили професійну діяльність ми встановили, що референтною особою для більшості з них був і залишається командир та однополчани, з якими вони перебували в зоні бойових дій та з якими досліджувані відчують емоційну близькість внаслідок однакових життєвих вражень та переживань. Командир є для них взірцем, на який вони орієнтуються.

Аналізуючи біографію миротворців, що не змінили професійну діяльність ми дізналися, що для більшості з них референтною особою була і є дружина, а сімейні стосунки є для них пріоритетними. Також, досліджувані зазначають, що на даний момент вони стали більше часу проводити зі своїми колегами по роботі та з командиром, пояснюючи це тим, що перебування в зоні бойових дій їх дуже зблизило.

Формування структури ціннісної сфери миротворців визначається кількома чинниками, серед яких провідними є орієнтація на продовження кар'єри та реакція оточуючих на участь у бойових діях. За результатами дослідження, умовно виділено на дві групи досліджуваних за критерієм зміни професійної діяльності. До першої групи увійшли військовослужбовці, що

змінити вид професійної діяльності, для них характерним є суб'єктивне переживання емоційної близькості з командиром та батьком. Життєві цінності та завдання військових цієї групи до перебування в зоні бойових дій обмежувалися отриманням матеріального заробітку, грошового утримання. Участь у миротворчій місії дозволила виконати поставлені життєві завдання. Відсутність інших життєвих завдань та емоційна віддаленість від найближчого оточення, очевидно, стали причиною ціннісної кризи. Виходом з кризи для досліджуваних стала зміна професійної діяльності.

До другої групи увійшли військовослужбовці, що не змінили професійної діяльності. Для них характерною є орієнтація на продовження професійної діяльності військового, яка підкріплюється загальним позитивним забарвленням сприймання різних етапів життя та близькими емоційними стосунками з родиною.

Отже, перебуваючи в зоні бойового конфлікту життєві цінності та завдання військових є різними, досягнувши їх та не маючи інших життєвих завдань у військовослужбовців відбувається криза, яка спричинює зміну професійної діяльності військових. Виявлено, що переоцінка цінностей досліджуваними зумовлена не лише ситуацією участі у бойових діях, але й ситуацією адаптації до мирного життя після повернення.

ПІДСУМОК

У магістерській дипломній роботі представлено результати дослідження особливостей переосмислення цінностей військовослужбовцями, що брали участь у миротворчих місіях, виявлено відмінності у системі цінностей в залежності від життєвих завдань та професійної спрямованості військовослужбовців.

Теоретичний аналіз наукової літератури свідчить, що аналіз життєвого шляху людини здійснюється у категоріях життєвих планів (Є.І. Головаха), картини життя (О.О. Кроник), життєвих завдань (Т.М. Титаренко). Центральною складовою та регулятором процесів особистісного та професійного росту у дорослому віці, за свідченням О.Л. Музики, є цінності як предмет, який має певну значущість для людини.

Військова служба вважається діяльністю в екстремальних умовах (Малкова П.М.), що зумовлює високу ймовірність виникнення стресових та кризових станів (В.С.Медведев). Особливості сприймання військовослужбовцями стресових ситуацій (довготривале виконання напруженої діяльності; деривація основних біологічних та соціальних потреб; відсутність контактів з близькими; завищена відповідальність за свої дії; можливість порушення життєвих функцій) спричиняють переоцінку цінностей професійної діяльності та міжособистісної взаємодії.

Дослідження впливу участі у бойових діях, як чинника переосмислення життєвих цінностей військових, проводилося за допомогою методів вивчення ціннісної свідомості особистості, біографічної бесіди, які на думку дослідників, є релевантними завданням вивчення індивідуального досвіду та структури цінностей військовослужбовців. Застосування біографічної бесіди дозволило отримати додаткову інформацію про об'єктивні факти та сприймання миротворцями власної професійної діяльності.

Аналіз результатів дослідження дозволив виділити чинники та життєві періоди переосмислення військовослужбовцями цінностей, що зумовило умовне виділення двох груп миротворців.

У сприйманні власного життя військовослужбовцями, що після участі у бойових діях змінили професійну діяльність, характерним є суб'єктивне відокремлення себе від близьких, що супроводжується виникненням емоційної близькості та отождненням себе із командиром та бойовими товаришами. Життєві цінності та завдання до перебування в зоні бойових дій були пов'язані із матеріальним заробітком. Участь у миротворчій місії дозволила виконати поставлені життєві завдання (досягнення матеріального благополуччя, грошового утримання). Відсутність інших життєвих завдань та емоційна віддаленість від найближчого оточення, очевидно, стали причиною ціннісної кризи «після повернення». Виходом з кризи для досліджуваних стала зміна професійної діяльності.

Для досліджуваних, що не залишили військової діяльності, характерним є ототожднення себе із родиною, з якою пов'язується очікування професійних та особистісних успіхів. Командир сприймається як близька особа «минулого», яка проте не визначає теперішнього життя. Характерним є прорангований характер життєвих завдань, які поширюються на всі досліджувані етапи життя миротворців. Наявність життєвих завдань та суб'єктивне бачення способів їх реалізації дозволило досліджуваним цієї групи не змінювати професійної діяльності.

Окремим чинником переосмислення цінностей під час та після участі у бойових діях є суб'єктивна впевненість миротворців в емоційній підтримці близьких. Наявність такої підтримки підсилює моральні почуття миротворців та орієнтацію на продовження кар'єри військового, тоді як відсутність, викликає кризу «повернення», та сприяє зміні життєвої ситуації (професії, соціального статусу).

Проведене дослідження є описом окремих чинників зміни цінностей військовослужбовцями та не претендує на повноту розкриття проблеми. Перспективами подальших досліджень є розширення кола досліджуваних та вивчення особливостей переосмислення цінностей, військовослужбовцями, що безпосередньо брали участь у бойових діях.

Список використаної літератури:

1. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Медведєв В. С. Професійна психологія в ОВС. Загальна частина: Курс лекцій. – К., 1995. – 210 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания.- Л.: Изд-во. Ленинград. ун-та, 1968. – 339 с.
3. Барабанщиков А.В. и др. Методика исследования проблем военной психологии. - М.,1987. – 320 с.
4. Боришевський, М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості / М. Й. Боришевський. - С.49-57.
5. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь – справочник по психологической диагностике. – К.: Наукова думка, 1989. – 198 с.
6. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. Вестн. Моск. ун-та, сер. 14, психология, 1980., №2 С. 3-12.
7. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М. 1991 – 302 с.
8. Выготский Л.С. Психология. М.: Изд – во ЭКСМО – Пресс, 2002. –1008с. (Серия «Мир психологии»).
9. Виноградова Л. Интеллектуальный контроль, как способ интерпретации эмоционально трудных жизненных ситуаций // Психолог. Журнал. – 2004. - №6. – с. 221 – 29.
10. Военная психология. - М.: Воениздат 1972. – 560 с.
11. Газамиши В. Відчуття втрати часу в кризовій ситуації. Пісочна психотерапія // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №11 - с. 24 – 26.
12. Гельгорн Э., Дж. Луфборроу. Эмоции и эмоциональные расстройства. М., «Мир», 1966.
13. Глоточкин А.Д., Барабанщиков А.В., Феденко Н.Ф., Шеляг В.В. Проблемы психологии воинского коллектива. М.: Воениздат, 1973.
14. Глушкова Т.О. Профілактика суїцидів у військових частинах. Методика роботи у військових частинах України, щодо вивчення та профілактики

- суїцидальних явищ серед військовослужбовців // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №2 – с. 27 – 29.
15. Головаха Е.И, Кроник А.А. Жизненный путь и средства обитания человека. – В кн.: Психология и архитектура. Таллин : Тал. Пед. Ин – т, 1983, с 191 – 193.
  16. Головаха Є.І., Кронік О.О. Психологічний час і життєвий шлях особи. – Філософ. думка, 1983, №1, с. 56 – 61.
  17. Горлач М.І. Природа цінностей. Наукові записи Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 1999. Вип.3 с. 14-26.
  18. Дикая Л.Г., Семикин В.В. Регулирующая роль образа функционального состояния в экстремальных условиях деятельности // Психол. журнал. - 1991. - № 1. – 22 с.
  19. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей // Проблема ценностей в философии. – М.,-Л., 2003
  20. Экспериментальная нейрофизиология эмоций. Под ред. А.В. Вельдмана. Л., «Наука», 1972. – 325 с.
  21. Эмоциональный стресс. Под ред. Л. Леви. Л., «Медицина», 1970.
  22. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора.- В кн.: Очерки психологии труда оператора / Под ред. Милеряна Е. А. М., 1974. - с. 138-172.
  23. Изменения самого себя (пойми смысл происходящего, победи себя новым мотивом). // Большакова А. Менеджмент. Психология успеха – СПб. 2002. – с. 83 – 103.
  24. Китаев-Смык Л.А. Боброва Э.С. Стресс как психологический фактор операторской деятельности в сб. Психологические факторы операторской деятельности Москва, Наука, 1988 - с.111-125
  25. Краснянский А.Н. Посттравматическое, стрессовое расстройство у участников военных конфликтов // Синапс. - 1993. - №3. - С.14-35.

26. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа строение и динамика смысловой реальности. 2 – е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
27. Левенець А.Є. Трансформація конструктів особистісного досвіду в ході тренінгу розвитку життєвих цілей (за методом Дж. Келлі) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Серія Соціологія. Психологія. Педагогіка. - К., 2003. - Вип. 17-18. - С. 43-49.
28. Маклаков А.Г., Чермянин С.В., Шустов Е.Б. Проблемы прогнозирования последствий локальных военных конфликтов // Психологический журнал. - 1998. - Т. 19. №2. - С. 15-25.
29. Малкина П.М., Пых И.Г. Экстремальные ситуации. – М.: Издательство Эксмо, 2006 – 960с.
30. Малкова П. М., Вартилецька І. А. Психологічні механізми професійної деформації працівників міліції // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - №9.
31. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются. //Практикум по социальной психологи – СПб «Питер», 2001, 234 с.
- 32.Музика О.Л.Криза творчої особистості: суб'єктивно – ціннісний підхід до типології / Збірник наукових праць Інституту психології ім.. Г.С. Костюка АПН України, 2001. – С. 63 – 72.
- 33.Музика О.Л. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості / Проблеми суспільних трансформацій України в умовах транзитивного розвитку: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Житомир, 2004. – С. 114-123.
34. Наенко Н. И. Психическая напряженность. М., 1976. Психогении в экстремальных условиях. Москва, Медицина, 1991.
35. Немов Р.С.Практическая психология: Учеб. пособие. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997.- 320 с.
- 36.Немов Р.С. Общие основы психологии. - М., 1994.

- 37.Никитенко П.Д. Анализ представлений о мире и самоактуализации курсантов военного вуза/ П.Д. Никитенко на страже интересов государства. – Саратов: Изд-во СВИ ВВМВДВДРФ. – 2007. – с. 121 – 126.
- 38.Никитенко П.Д. О некоторых характеристиках представлений о мире военного человека //Вестник Костромского гос.ун-та им. Н.А. Некрасова: Акмеология образования – 2007. Т.13,№3. - С.85 – 88.
- 39.Овчаренко Ю.О. Адаптаційні аспекти поведінки військовослужбовця // Матеріали 1 Всеукраїнського конгресу з практичної психології, 27 – 30 вересня 1994 р. – Херсон. – С. 119 – 120.
- 40.Овчаренко Ю.О. Методика аналізу та оцінки морально – психологічного стану військовослужбовців – Методичний посібник. – Одеса: СП «Петрекс», 1997. – 17 с.
- 41.Овчаренко Ю.О. Проблеми самосвідомості особистості в системі професійної діяльності військових // Наука і освіта. – 1998. - №5 – 6. – С. 69 – 71.
- 42.Ольшанский В.Б Проблема межличностных отношений в истории когнитивной психологии. В кн. Вопросы истории общей и прикладной психологии. – Ростов-на-Дону, 1978.
- 43.Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – 2 – изд., доп. – СПб.: Питер, 2005 – 480с.: ил. – (Серия «Класический университетский ученик»).
- 44.Пилипенко Н. Особливості мотиваційної сфери осіб з підвищеною тривожністю //Соціальна психологія. – 2006. - №3. – с. 143 – 151.
- 45.Принцип развития в психологии. М., 1978. – 368 с.
- 46.П. П. Горноста́й. Розділи з книги: Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко.- Київ, Агропромвидав України, 1998. (С. 69-96)
- 47.Профілактика стану психоемоційного напруження у співробітників правоохоронних органів //Психол. журнал. - 1993. - № 5.
- 48.Психічні процеси: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява, почуття // Загальна психологія: Під редакцією О. Скрипченка та ін. – К., 2005. – с. 101 – 265.

49. Психологический словарь. /Под ред. Л.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. - М., 1990. - С.243.
50. Психология экстремальных ситуаций. Хрестоматия. Москва. «Харвест» 2002г. 480 стр. Составитель Тарас А.Е, Сельченко К.В.
51. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – Київ, Агропромвидав України, 1998. – С. 69-96.
52. Пушкарев А.Л., Доморацкий В.А., Гордеева Е.Г. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2000.
53. Разумов С.А. Эмоциональный стресс, работоспособность и здоровье. Л., «Знание», 1975. – 41 с.
54. Розов В. Методи оцінки та самооцінки стресових станів //Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - №5. – с. 41 – 51.
55. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. - с. 278.
56. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. - М., 1957.
57. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. - М.: Педагогика, 1989. - Т.1. – С.62. 20.
58. Сабуров А.С. Юридична психологія: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів — К.: ТП Пресе 2003.-208с.
59. Садковой В.П. История формирования концепции стрессовых расстройств // Вісник Харківського університету. Серія психологія. – 2001. - № 517. – С. 162-166
60. Свидерская Н.Е., Прудников В.Н., Антонов А.Г. Особенности ЭЭГ – признаков тревожности у человека // ЖВНД, ТОМ 5№2, 2001 г.
61. Селье Г. Когда стресс не приносит горя. – М, 1992.
62. Содержание и организация морально-психологического обеспечения боевых действий. М.: ГА ВС, 1994

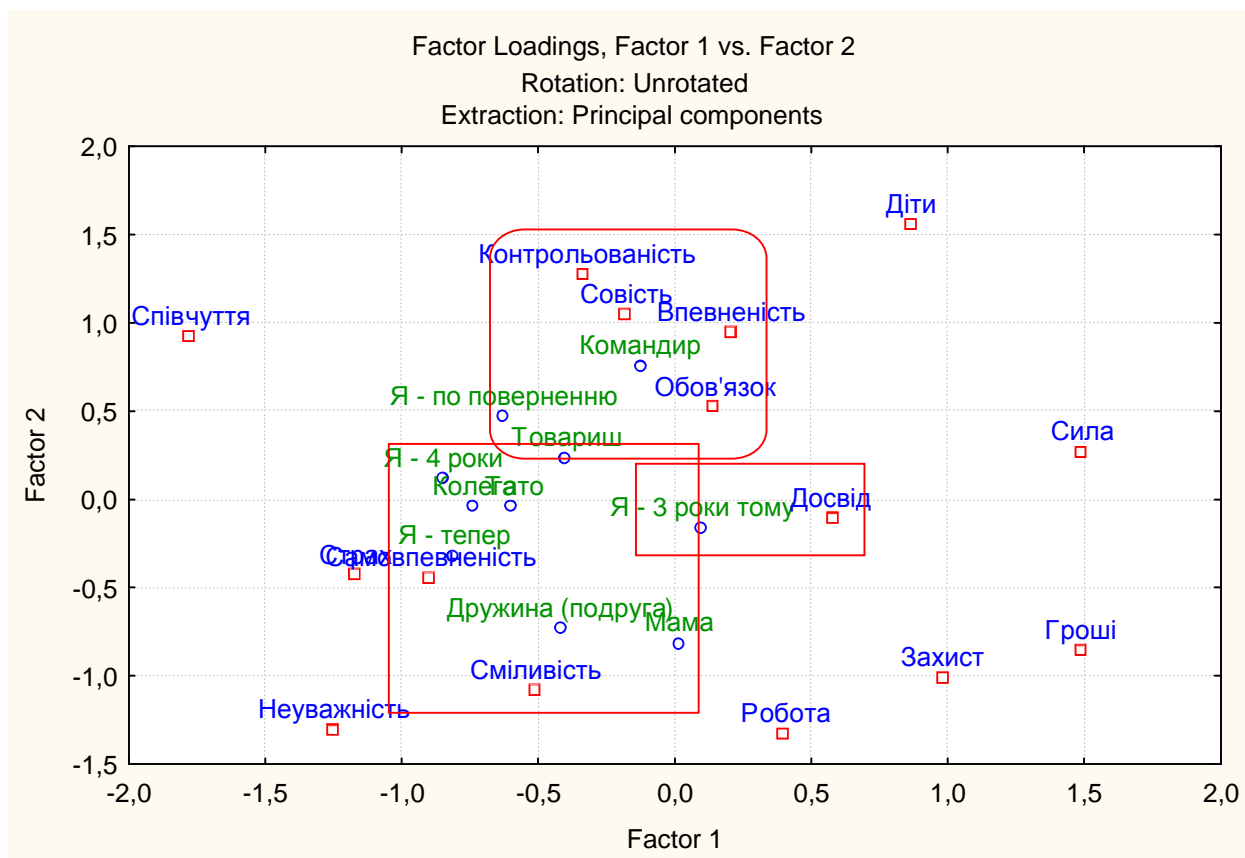
63. Тарабрина Н. В., Лазебная Е. О. Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы // Психологический журнал. 1992. - том 13.-№ 2. – с.1
64. Тарабрина Н.В. посттравматический стресс // Психологический журнал. 1989. - том 6.-№ 3. – с.8.
65. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб: Питер, 2001. – 221 с.
66. Титаренко Т. М. Жизненный мир личности: этапы становления // Философ. и социол. мысль. - 1991. - №1.
67. Э. Фромм. Человек для себя. — М.: АСТ — Минск: Харвест, 2006.
68. Ханин Ю. Л., Буланова Г. В. Статус и эмоциональное состояние личности в группах разного уровня развития//Вопросы психологии. – 1981. №5.
69. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Учебное пособие. – М.: Право и Закон, 1997. — 320 с.
70. Шингарев Г.Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. М., «Наука», 1971. – 224 с.
71. Шумков Г.Е. Душевно-больные на войне. О практическом подразделении душевных заболеваний на войне. // Воен.сб.- 1915. – № 7. – С.92.
72. Попов В.Е. Психологическая реабилитация военнослужащих после экстремальных воздействий. [http: www. psychologye. ru](http://www.psychologye.ru)

Бесіда з військовослужбовцями

1. Скільки вам років?
2. Ви одружені?
3. Як давно одружені?
4. Як давно ви перебували в зоні бойових дій? Скільки минуло часу?
5. Перебуваючи в зоні бойових дій ви підтримували з кимось зв'язок?
Чому?
6. Згадайте, думка яких осіб була для вас важливою на той момент?
7. В кого ви могли запитати поради, поділитися своїми почуттями,
переживаннями перед перебуванням в зоні бойових дій?
8. Хто для вас був референтною особою під час повернення з зони
бойових дій?
9. Назвіть будь-який мотив перебування в зоні бойових дій?
10. Чи справилися ваші очікування?
11. На кого ви тепер розраховуєте в тяжких ситуаціях, хто вас підтримує,
розуміє? До чийої думки Ви прислухаєтесь?
12. Чи відбулися за чотири роки якісь зміни у вашій професійній та
сімейній сфері? Які?
13. Що на вашу думку стало приводом для розлучення.
14. Чим ви займаєтесь на даний час? Ваша професійна діяльність?
15. Які особливості реакції оточення на перебування в зоні бойових ви
можете виділити?

Факторний аналіз військовослужбовців, що змінили вид професійної діяльності.

Мал. 1 Факторно-семантичне поле (Ш.М.)

Факторне навантаження

	Factor1	Factor2
Я - тепер	0,606113	0,095274
Я - 3 роки тому	0,729577	0,195323
Я – 4 роки тому	0,583164	0,014294
Я по поверненню	-0,159561	0,683699
мама	0,793942	-0,315210
тато	0,745963	-0,261215
дружина (подруга)	0,818514	0,405013
товариш	-0,004152	0,416400
колега	0,647594	-0,219082
командир	0,176764	0,892245
Expl.Var	3,572607	1,863989
Prp.Totl	0,357261	0,186399

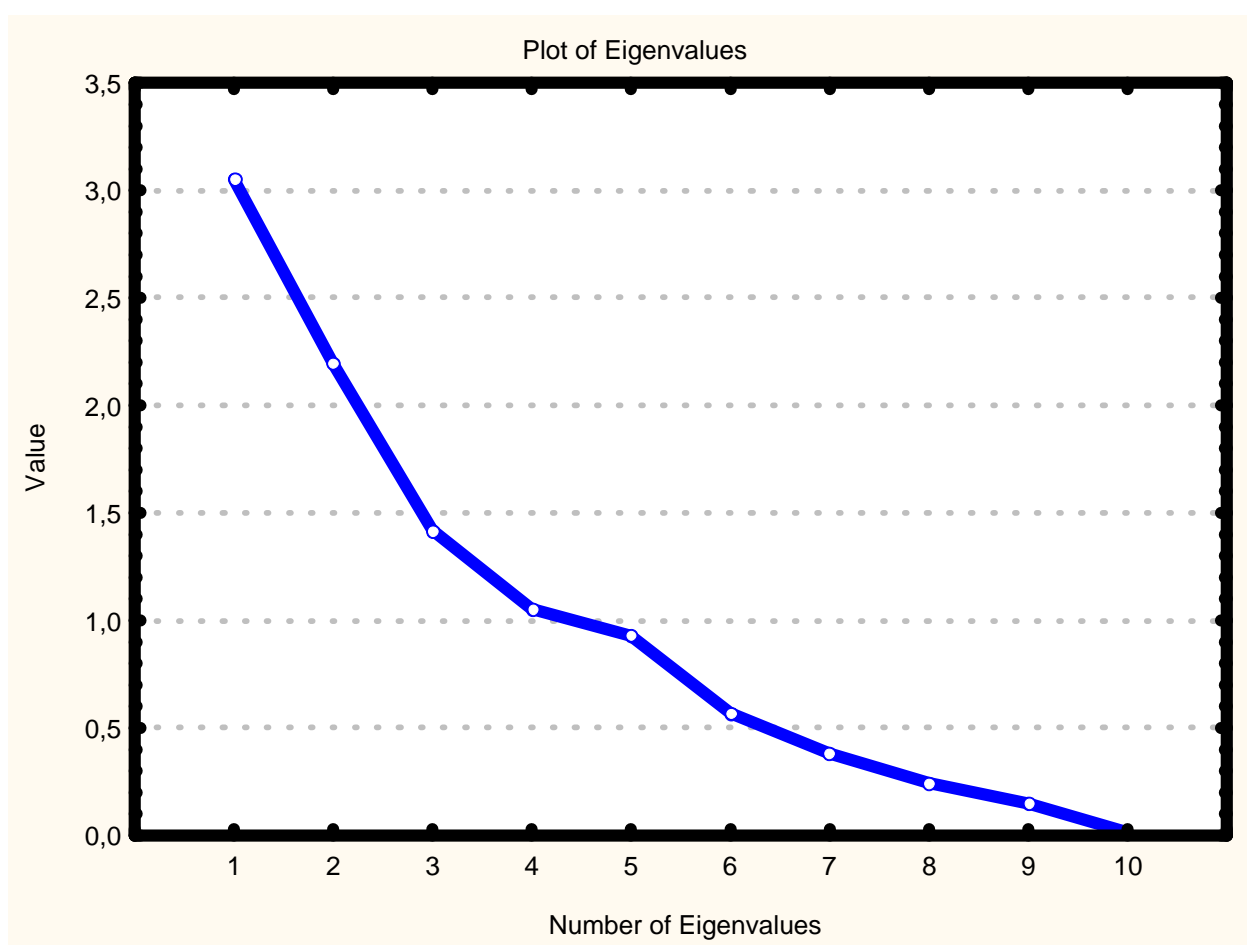
Факторні ваги

	Factor	Factor
Реалістичність	-0,37992	0,55209
Турбота	-1,49159	1,11035
Увага	-0,51603	0,69140
Мужність	-0,73850	-1,38010
Забуття	0,60887	1,77223
Захист	-0,78041	-1,41767
Досконалість	0,73387	0,57146
Впевненість	1,36908	-0,48780
Гроші	-1,44252	0,56116
Безробіття	1,08499	-0,75722
Інтелект	0,41282	0,66318
Совість	0,85230	-1,24728
Праця	-0,50140	-0,05650

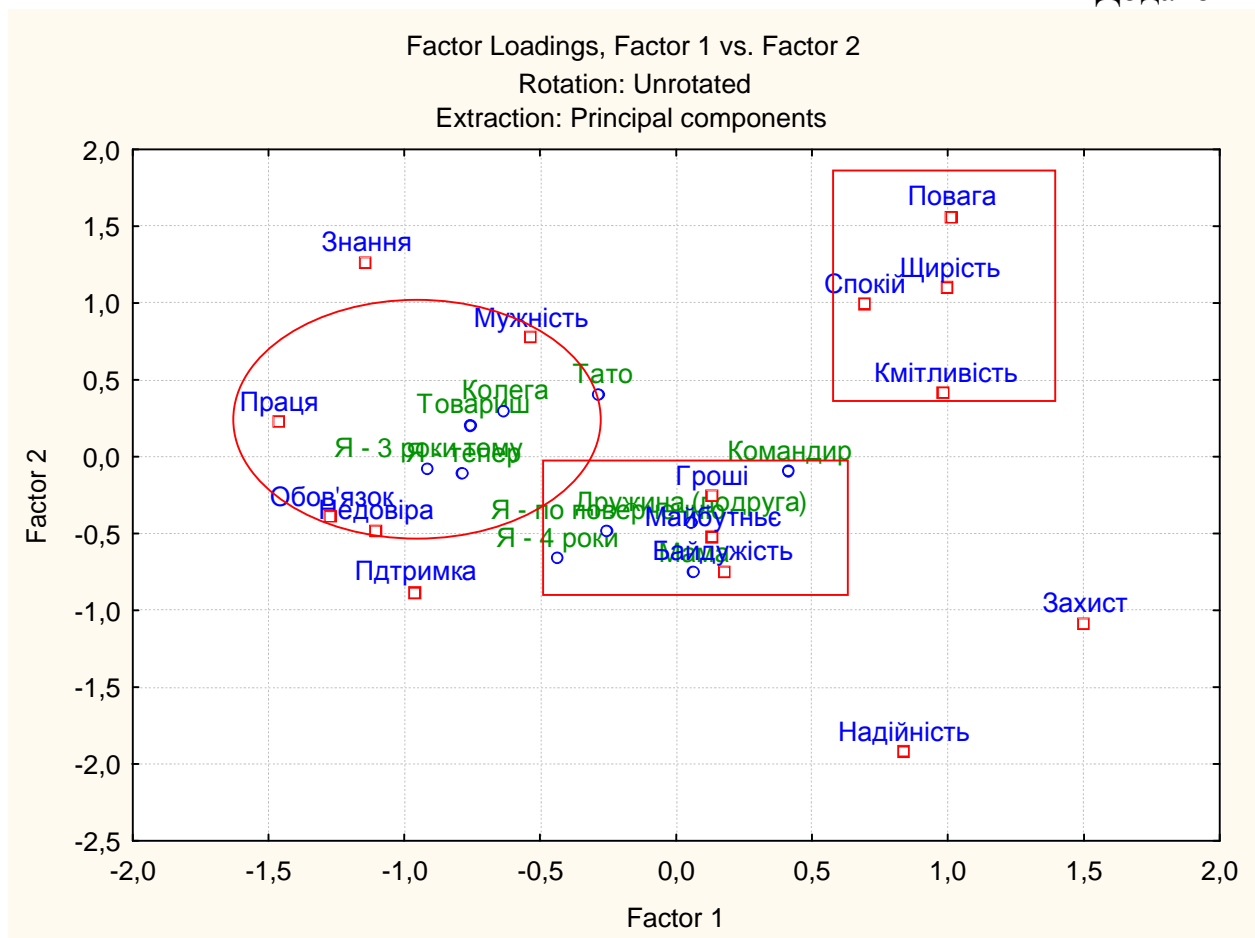
Сім'я	-0,76968	-1,09759
Заздрість	1,55812	0,52228

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,572607	35,72607	3,572607	35,72607
2	1,863989	18,63989	5,436596	54,36596

насіп

Мал. 2 Факторно-семантичне поле (П.В.)

Факторні ваги

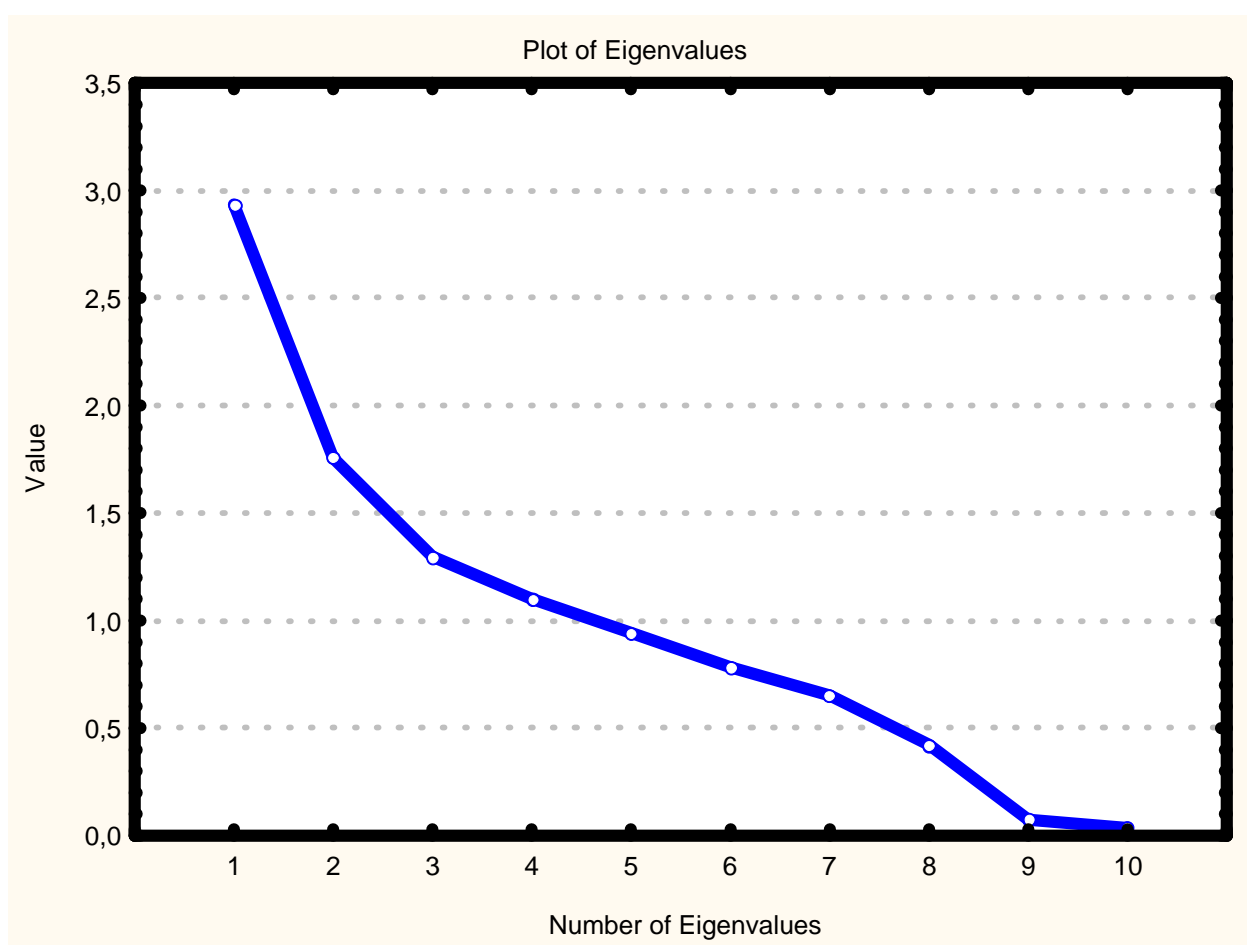
	Factor	Factor
Повага	1,01383	1,56083
Байдужість	0,17530	-0,74916
Надійність	0,83693	-1,92554
Захист	1,50307	-1,08965
Щирість	1,00051	1,09554
Спокій	0,69400	0,98927
Майбутнє	0,13308	-0,53039
Кмітливість	0,98683	0,41267
Недовіра	-1,10739	-0,48438
Гроші	0,13144	-0,25861
Мужність	-0,53126	0,77114
Пдтримка	-0,96245	-0,88151
Знання	-1,13969	1,26373
Обов'язок	-1,27073	-0,39659
Праця	-1,46347	0,22265

Факторне навантаження

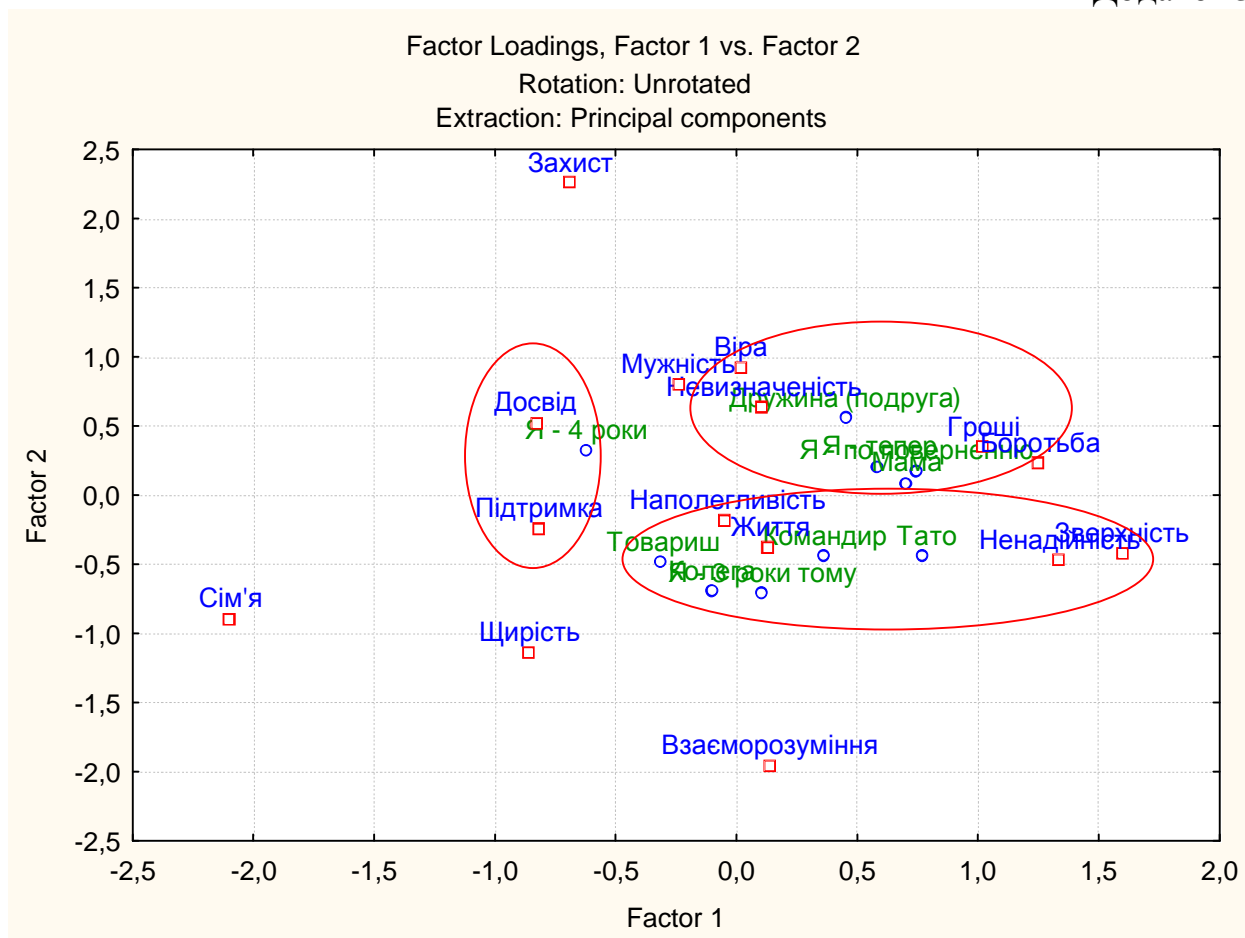
	Factor	Factor
Я - тепер	-0,788268	-0,112827
Я - 3 роки тому	-0,910962	-0,077238
Я - 4 роки тому	-0,436371	-0,665911
Я по поверненню	-0,255740	-0,481055
мама	0,066410	-0,758722
тато	-0,282952	0,402000
дружина (подруга)	0,059645	-0,430938
товариш	-0,753173	0,206267
колега	-0,632008	0,296890
командир	0,416302	-0,096276
Expl.Var	2,935081	1,756475
Prp.Totl	0,293508	0,175648

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,935081	29,35081	2,935081	29,35081
2	1,756475	17,56475	4,691557	46,91557

насіп

Мал. 3 Факторно-семантичне поле (Н.О.)

Факторні ваги

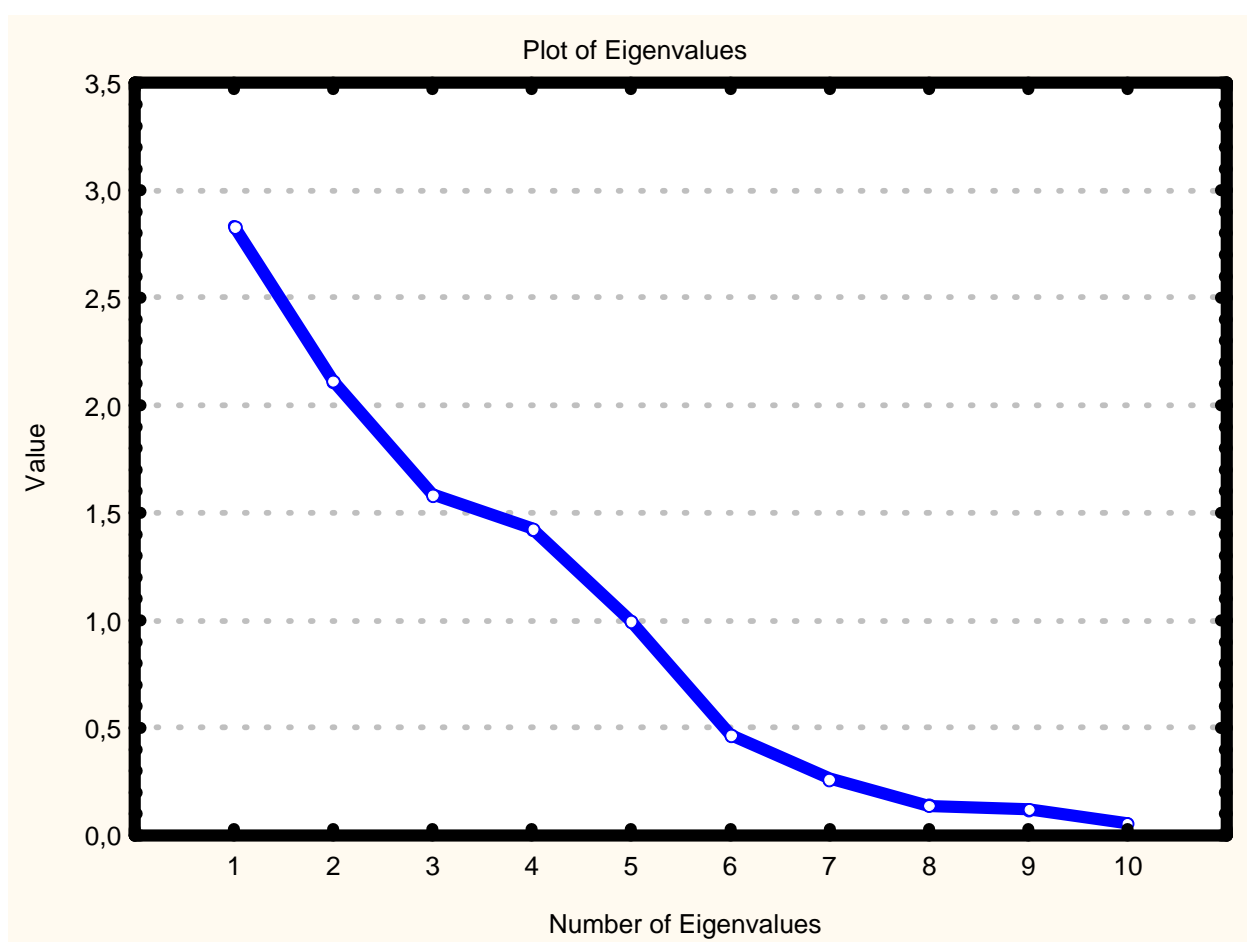
	Factor	Factor
Наполегливість	-0,04955	-0,18056
Невизначеність	0,10559	0,63382
Підтримка	-0,82097	-0,24232
Досвід	-0,82737	0,52029
Захист	-0,68817	2,25496
Взаєморозуміння	0,13906	-1,96123
Сім'я	-2,09698	-0,89671
Зверхність	1,59555	-0,42227
Щирість	-0,86436	-1,14046
Віра	0,01905	0,91892
Життя	0,12739	-0,38188
Ненадійність	1,33128	-0,47518
Мужність	-0,23900	0,79552
Гроші	1,02088	0,34543
Боротьба	1,24759	0,23168

Факторне навантаження

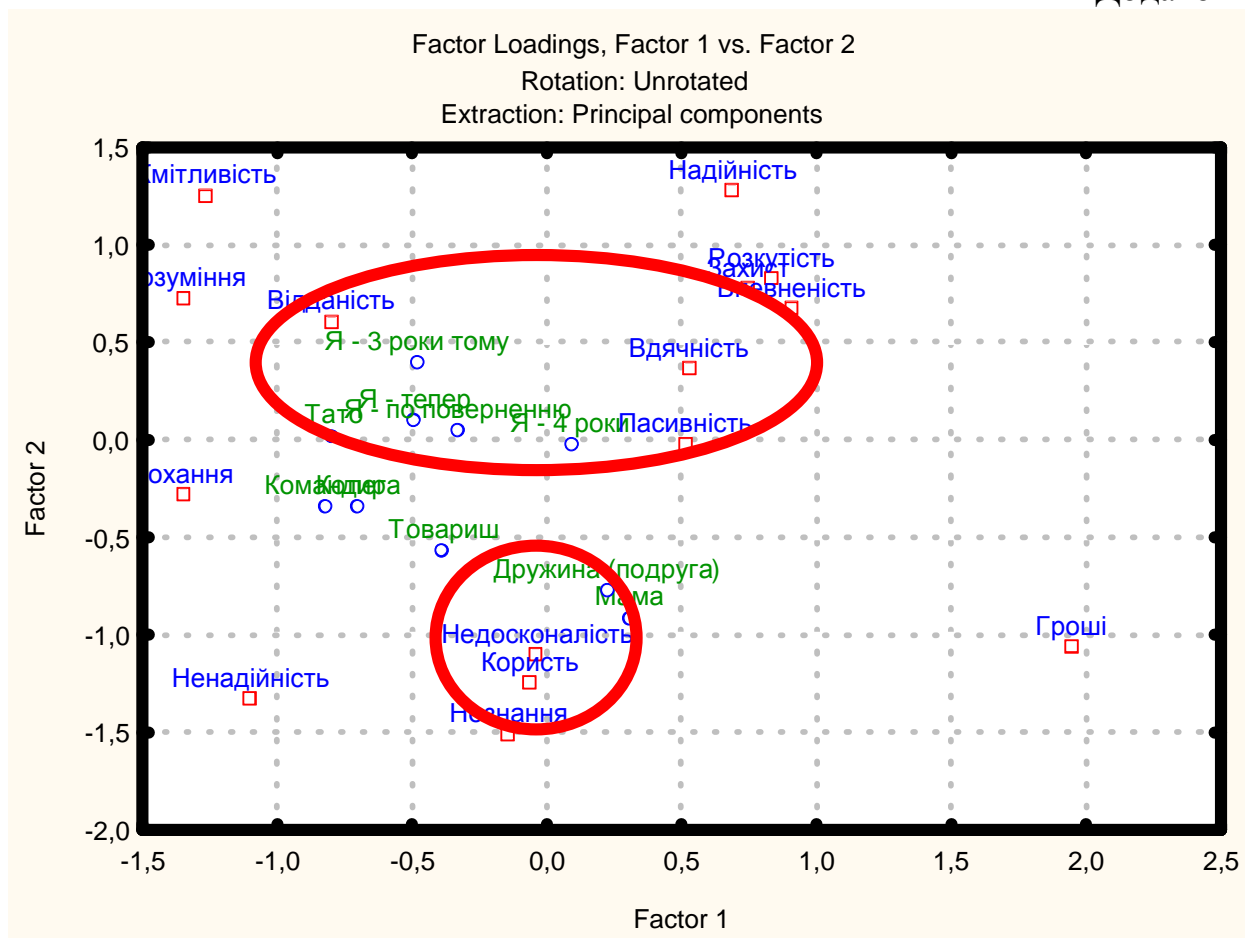
	Factor	Factor
Я - тепер	0,586063	0,203285
Я - 3 роки тому	0,108614	-0,707761
Я – 4 роки тому	-0,622369	0,323821
Я по поверненню	0,741224	0,172993
мама	0,705477	0,087769
тато	0,772575	-0,446717
дружина (подруга)	0,452697	0,553320
товариш	-0,312056	-0,490850
колега	-0,104358	-0,696195
командир	0,364874	-0,444167
Expl.Var	2,832931	2,113366
Prp.Totl	0,283293	0,211337

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,832931	28,32931	2,832931	28,32931
2	2,113366	21,13366	4,946297	49,46297

НАСИП

Мал. 4 Факторно-семантичне поле (М.А.)

Факторне навантаження

Факторні ваги

	Factor	Factor
Захист	0,74330	0,77906
Розкутість	0,82821	0,83113
Надійність	0,68537	1,27976
Незнання	-0,14901	-1,50636
Впевненість	0,90247	0,67527
Кмітливість	-1,27239	1,25864
Гроші	1,94291	-1,05873
Недосконалість	-0,04225	-1,10065
Відданість	-0,80139	0,61039
Користь	-0,06585	-1,24043
Вдячність	0,52773	0,36730
Ненадійність	-1,10665	-1,32736
Кохання	-1,35038	-0,27999

Розуміння	-1,35154	0,73214
Пасивність	0,50948	-0,02016

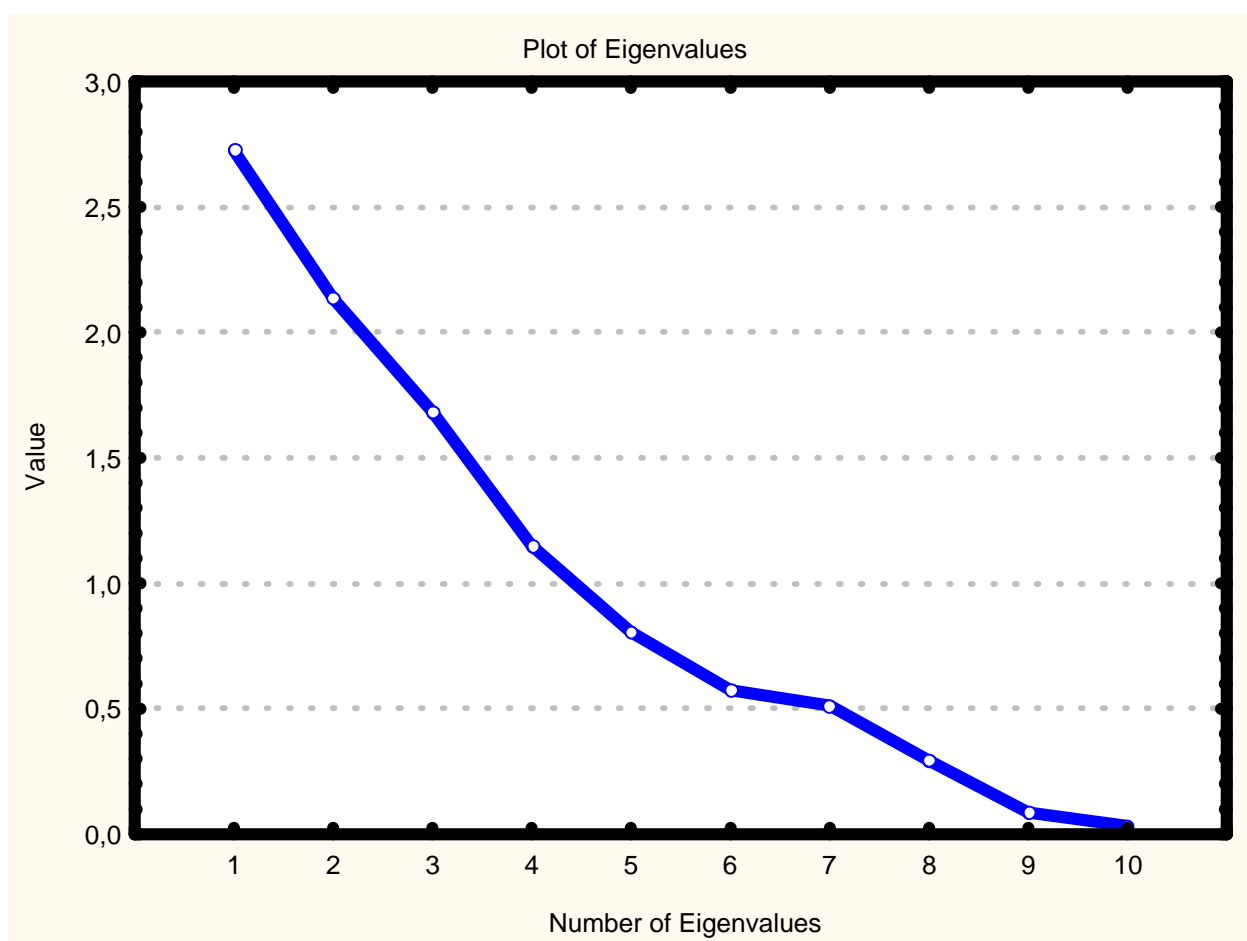
	Factor	Factor
Я - тепер	-0,498308	0,104216
Я - 3 роки тому	-0,486714	0,401917
Я – 4 роки тому	0,084702	-0,015665
Я по поверненню	-0,336855	0,055546
мама	0,305408	-0,907749
тато	-0,804271	0,025067
дружина (подруга)	0,223059	-0,768363
товариш	-0,392689	-0,562770

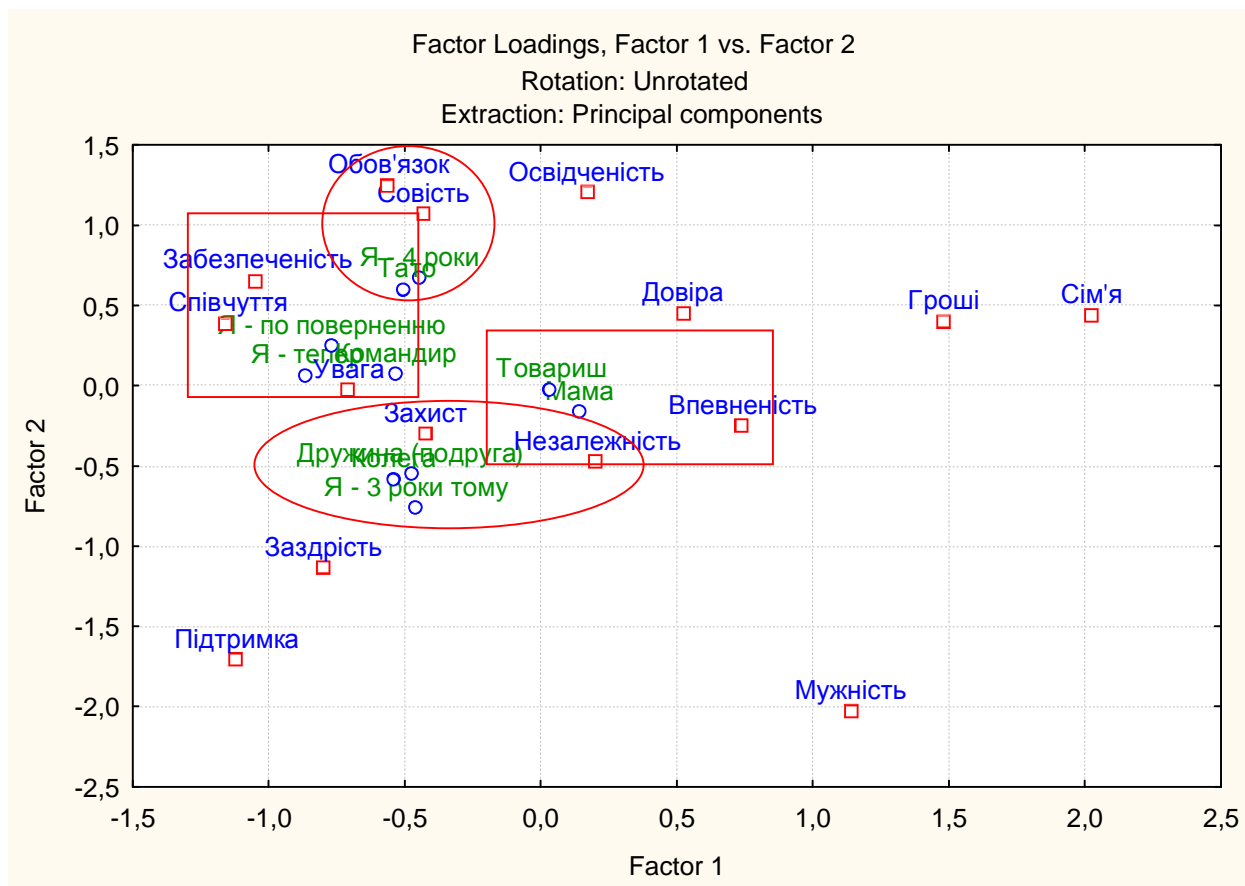
колега	-0,703635	-0,338002
командир	-0,825016	-0,336416
Expl.Var	2,725687	2,134878
Prp.Totl	0,272569	0,213488

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,725687	27,25687	2,725687	27,25687
2	2,134878	21,34878	4,860565	48,60565

Насип

Мал. 5 Факторно-семантичне поле (К.С.)

Факторні ваги

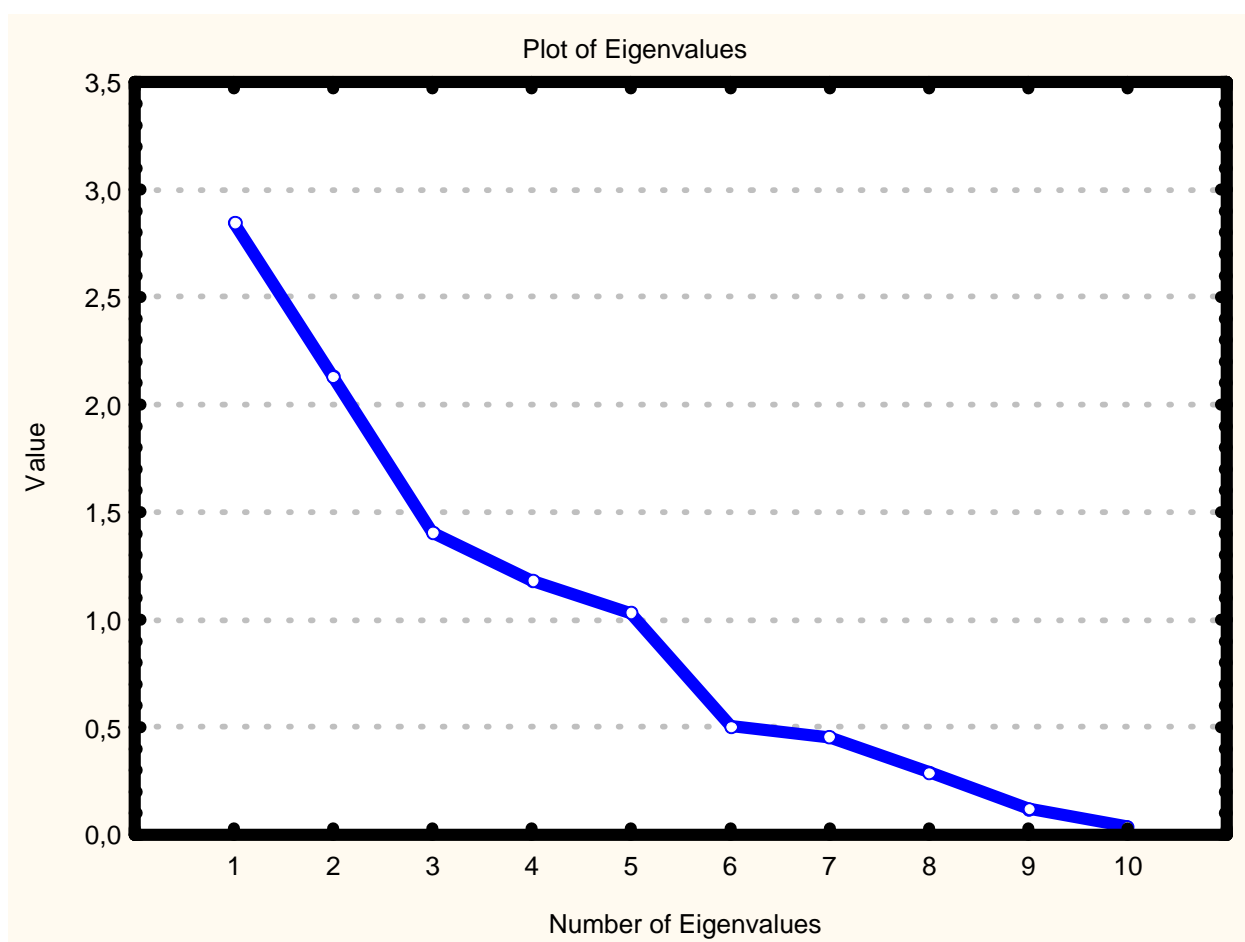
Факторне навантаження

	Factor	Factor
Впевненість	0,73788	-0,24856
Незалежність	0,19877	-0,47130
Гроші	1,47897	0,40490
Співчуття	-1,15866	0,39329
Довіра	0,51996	0,45792
Мужність	1,14063	-2,01951
Захист	-0,42503	-0,29658
Увага	-0,71118	-0,02462
Забезпеченість	-1,05021	0,65908
Підтримка	-1,12117	-1,70561
Совість	-0,43548	1,07497
Сім'я	2,02262	0,44581
Освідченість	0,16796	1,20846
Заздрість	-0,80063	-1,13394
Обов'язок	-0,56443	1,25570

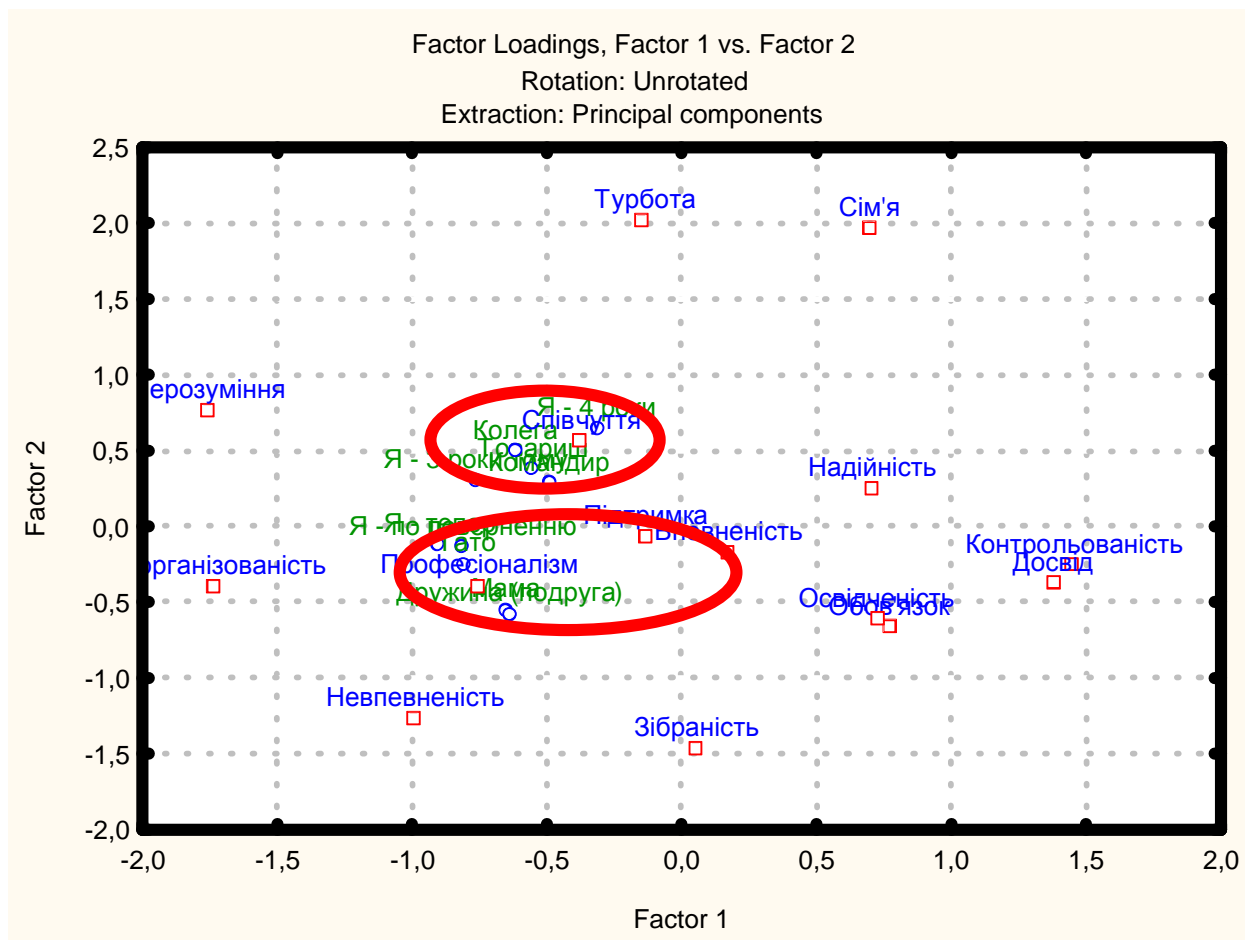
	Factor	Factor
Я - тепер	-0,864721	0,069999
Я - 3 роки тому	-0,460684	-0,759692
Я – 4 роки тому	-0,447070	0,672207
Я по поверненню	-0,773804	0,251367
мама	0,141409	-0,160131
тато	-0,503732	0,607817
дружина (подруга)	-0,479332	-0,543634
товариш	0,031118	-0,017362
колега	-0,545618	-0,577802
командир	-0,533996	0,076582
Expl.Var	2,845938	2,127724
Prp.Totl	0,284594	0,212772

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,845938	28,45938	2,845938	28,45938
2	2,127724	21,27724	4,973661	49,73661

НАСИП

Мал. 6 Факторно-семантичне поле (К.С.)

Факторні ваги

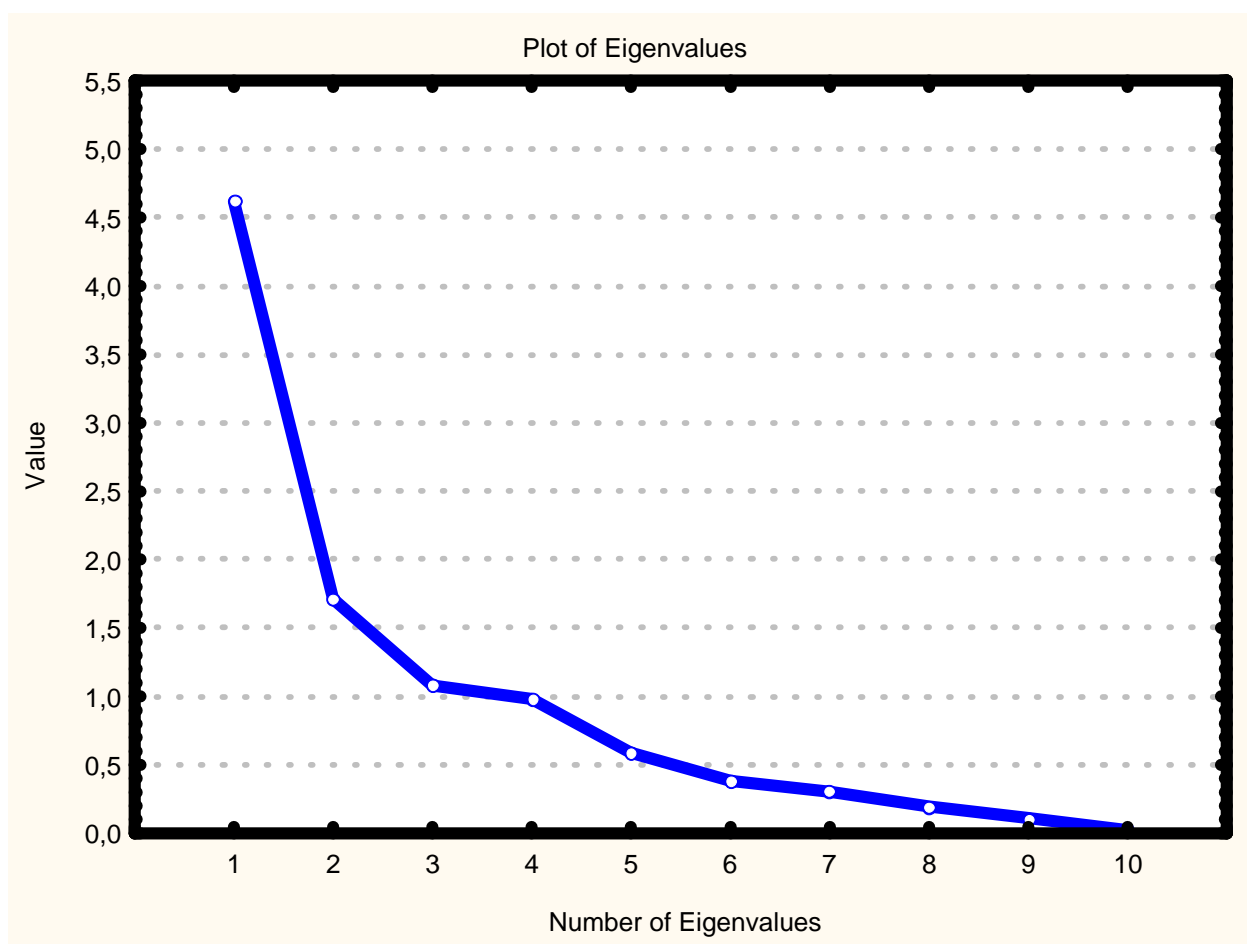
	Factor	Factor
Контрольованість	1,44251	-0,25037
Досвід	1,38050	-0,36770
Невпевненість	-0,99603	-1,26000
Обов'язок	0,76497	-0,65921
Впевненість	0,16929	-0,16731
Сім'я	0,69530	1,97323
Надійність	0,70411	0,25930
Неорганізованість	-1,74163	-0,39131
Підтримка	-0,13714	-0,05587
Турбота	-0,15039	2,02156
Професіоналізм	-0,76328	-0,38403
Нерозуміння	-1,76088	0,77253
Освідченість	0,72336	-0,60550
Співчуття	-0,38018	0,56862
Зібраність	0,04949	-1,45393

Факторне навантаження

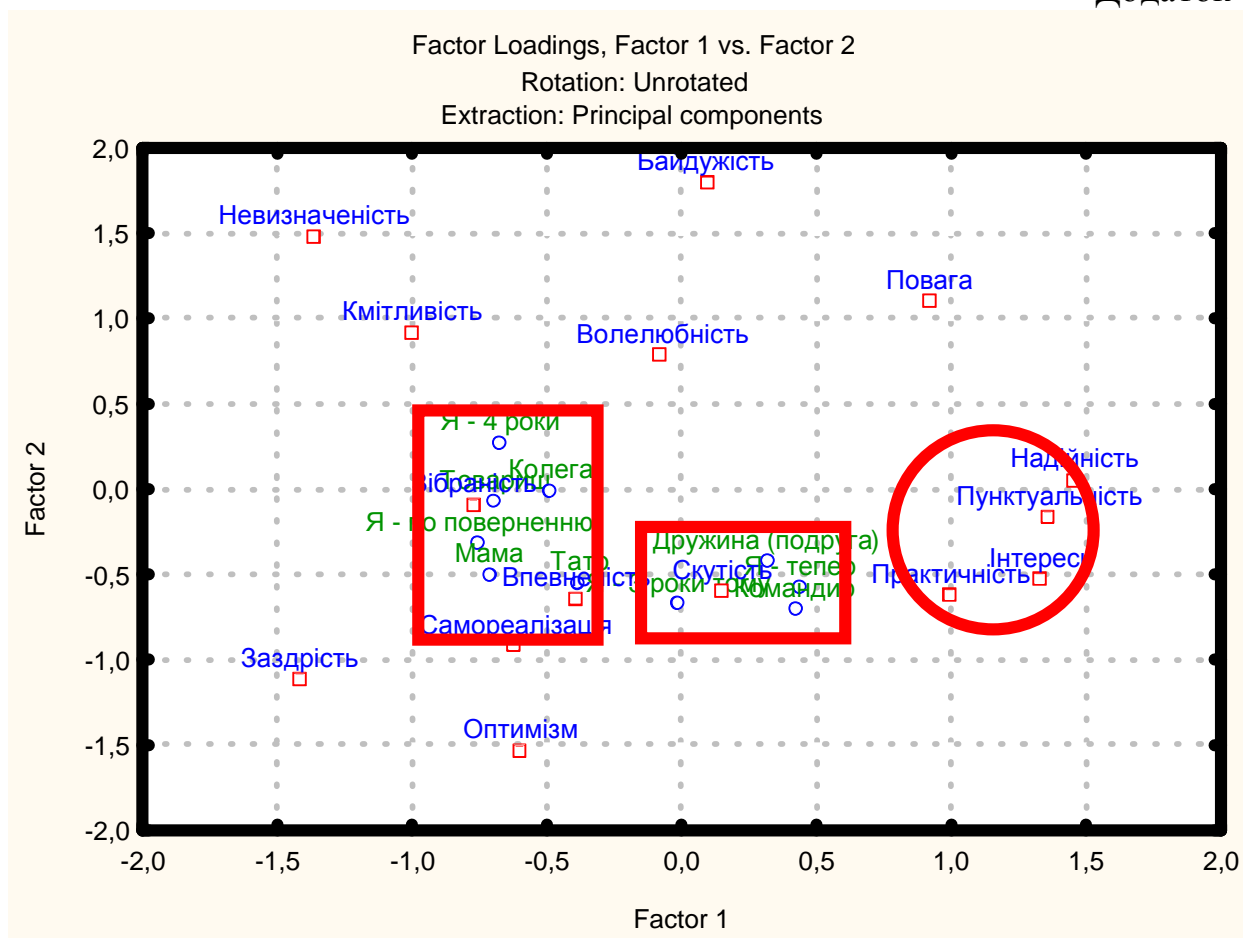
	Factor	Factor
Я - тепер	-0,905231	-0,113486
Я - 3 роки тому	-0,767506	0,310384
Я – 4 роки тому	-0,317912	0,649332
Я по поверненню	-0,817359	-0,130630
мама	-0,653235	-0,542705
тато	-0,812318	-0,238640
дружина (подруга)	-0,638180	-0,568930
товариш	-0,561132	0,387256
колега	-0,622021	0,503035
командир	-0,496953	0,293985
Expl.Var	4,620245	1,712511
Prp.Totl	0,462024	0,171251

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	4,620245	46,20245	4,620245	46,20245
2	1,712511	17,12511	6,332755	63,32755

НАСИП

Мал. 7 Факторно-семантичне поле (Д.П.)

Факторні ваги

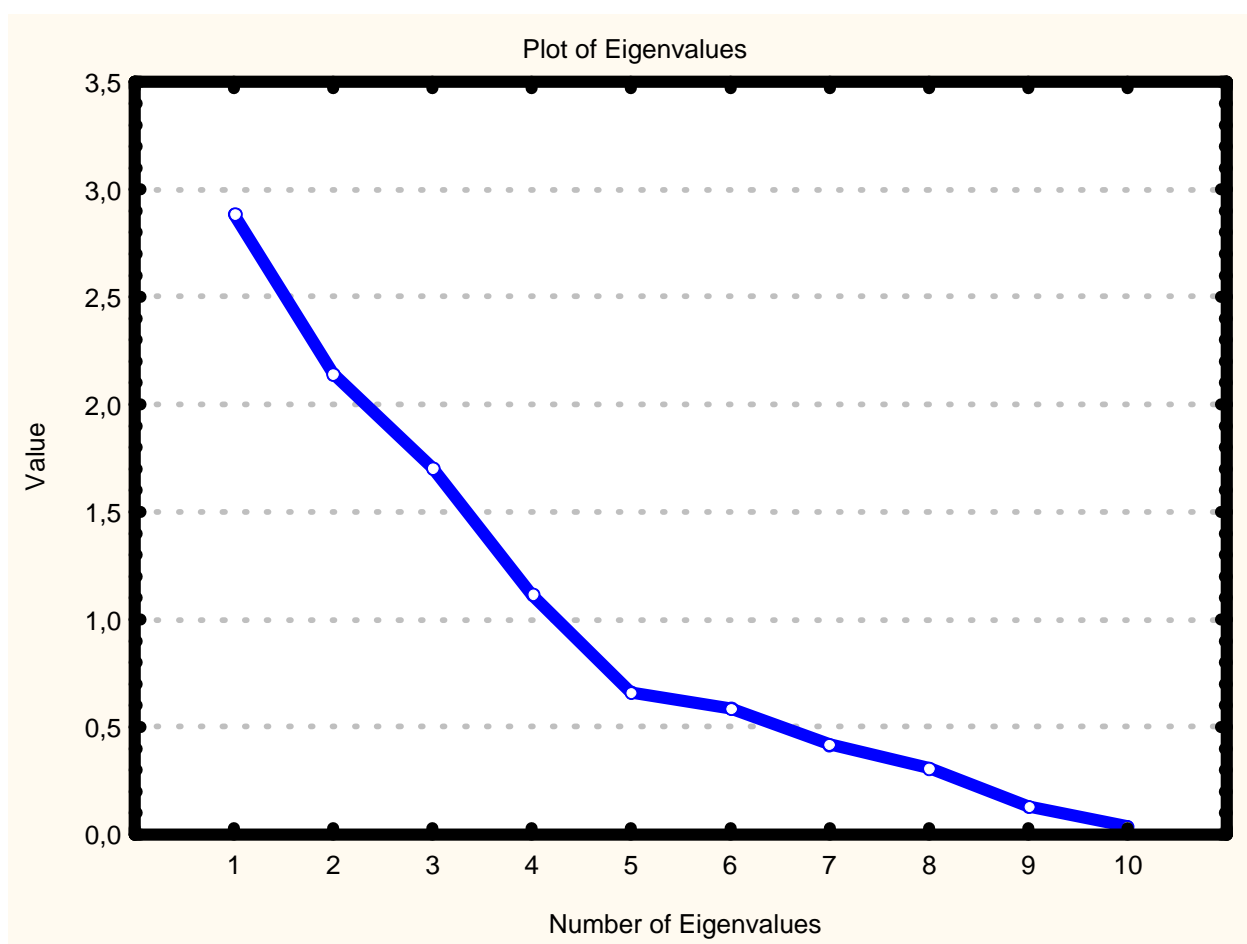
	Factor	Factor
Повага	0,91464	1,10671
Байдужість	0,09117	1,80025
Надійність	1,45355	0,05867
Пунктуальність	1,35744	-0,15903
Інтереси	1,32676	-0,52455
Невизначеність	-1,37257	1,48544
Волелюбність	-0,08241	0,79365
Впевненість	-0,39470	-0,63849
Кмітливість	-1,00843	0,92287
Самореалізація	-0,62711	-0,91443
Зібраність	-0,77410	-0,08716
Оптимізм	-0,60246	-1,52816
Заздрість	-1,42029	-1,10624
Скутість	0,14786	-0,59157
Практичність	0,99065	-0,61795

Факторне навантаження

	Factor	Factor
Я - тепер	0,431258	-0,571800
Я - 3 роки тому	-0,016304	-0,665961
Я – 4 роки тому	-0,675521	0,281683
Я по поверненню	-0,757168	-0,309995
мама	-0,714853	-0,494233
тато	-0,391517	-0,539691
дружина (подруга)	0,313048	-0,417271
товариш	-0,701647	-0,064177
колега	-0,490656	-0,004910
командир	0,417043	-0,695647
Expl.Var	2,885157	2,143616
Prp.Totl	0,288516	0,214362

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,885157	28,85157	2,885157	28,85157
2	2,143616	21,43616	5,028774	50,28774

НАСИП

Факторні ваги

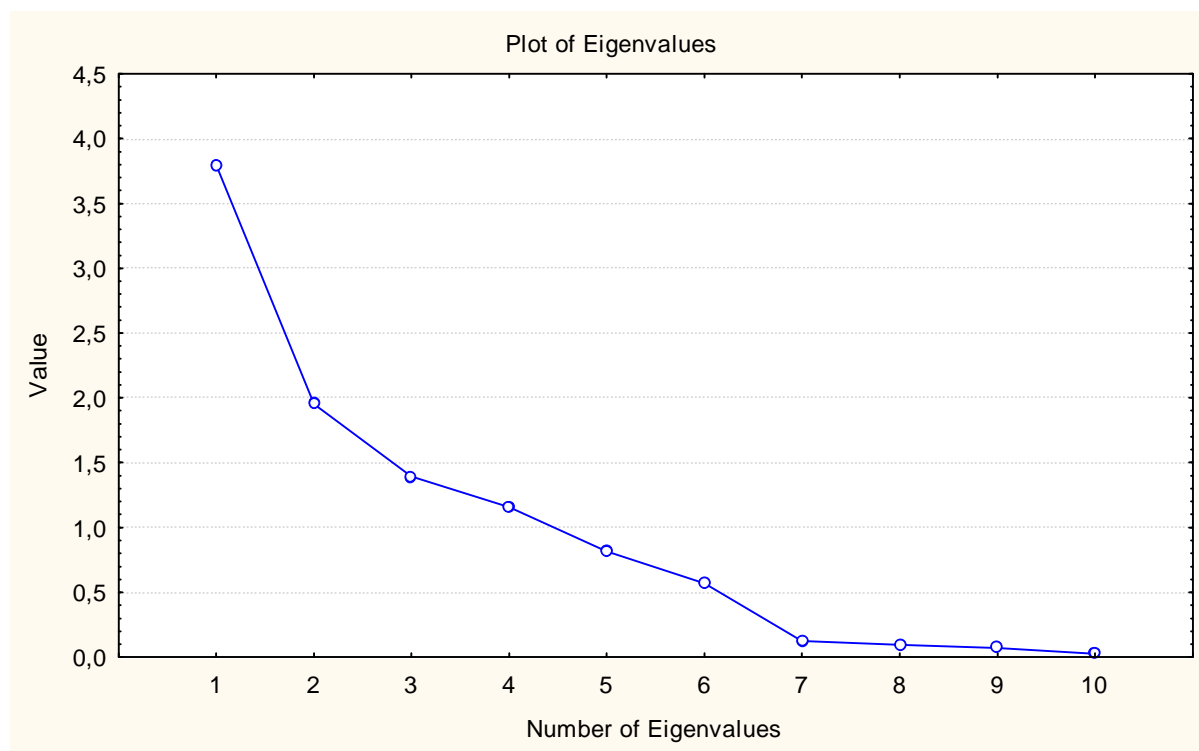
	Factor	Factor
Мужність	-1,18744	-0,99009
Гроші	-0,44112	1,74997
Праця	0,25563	-2,16965
Сенс	1,74680	0,90066
Досвід	1,15397	-1,02511
Неспокій	-0,65211	-1,06726
Досконалість	0,88182	0,81291
Безтурботність	-0,92127	0,66336
Підтримка	0,98076	-0,00762
Хоробрість	-0,69696	-0,48131
Людяність	0,86933	-0,10918
Вдячність	0,54351	0,39067
Жаль	-0,97190	0,28951
Захист	0,00488	0,27270
Зверхність	-1,56591	0,77045

Факторне навантаження

	Factor	Factor
Я - тепер	-0,835744	0,102543
Я - 3 роки тому	-0,084205	0,512887
Я – 4 роки тому	-0,576138	-0,471986
Я по поверненню	0,142802	-0,045693
мама	-0,696209	0,223327
тато	-0,871402	0,348123
дружина (подруга)	-0,909750	-0,121656
товариш	-0,036233	0,744327
колега	-0,812941	-0,205791
командир	0,087072	0,819064
Expl.Var	3,799347	1,951529
Prp.Totl	0,379935	0,195153

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,799347	37,99347	3,799347	37,99347
2	1,951529	19,51529	5,750876	57,50876

Насип

Факторні ваги

Факторне навантаження

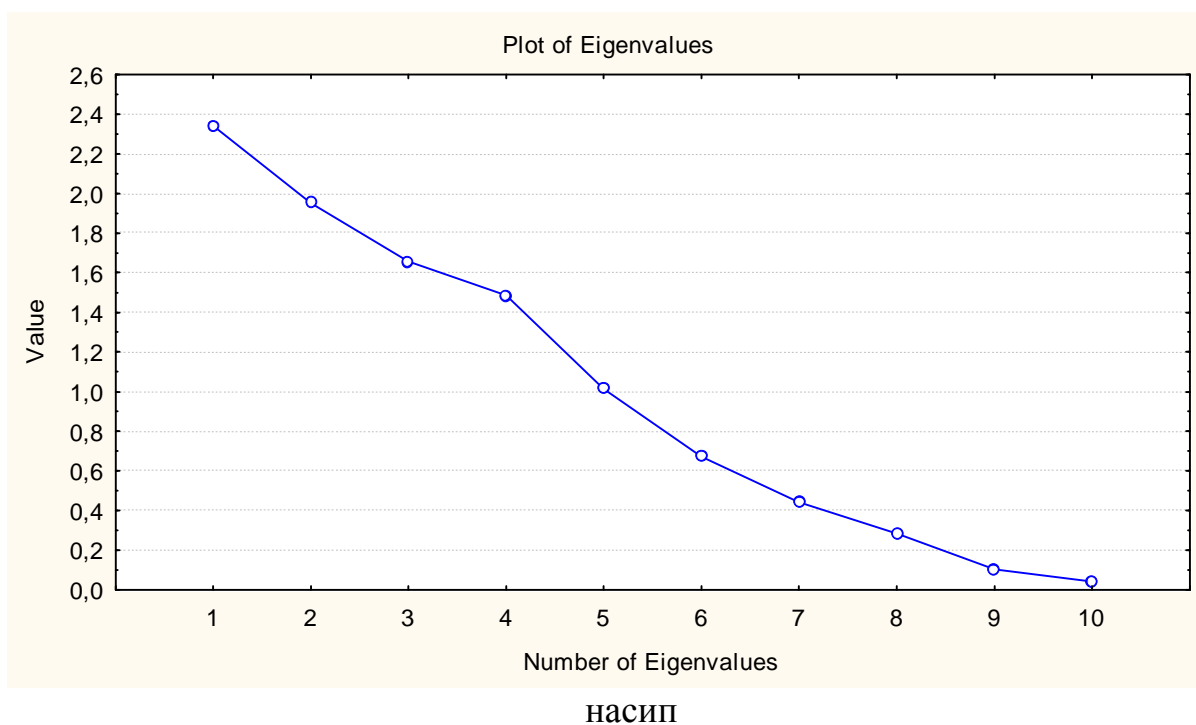
Досліджуваний Л.С.

	Factor	Factor
Наполегливість	0,97209	-0,77623
Неспокій	-1,03973	-0,30812
Надійність	-0,80975	-0,17500
Жаль	-0,42229	-0,02164
Щирість	0,93531	1,42112
Стійкість	-0,78233	0,70217
Заздрість	-1,01192	-0,74108
Обов'язок	2,08498	-1,14987
Віра	-0,11549	0,12766
Скутість	-0,16791	1,54585
Невизначеність	-0,77520	-1,21743
Сумління	0,45208	1,71164
Сім'я	-1,25113	-0,31510
Людяність	1,01519	0,50553
Досвід	0,91611	-1,30949

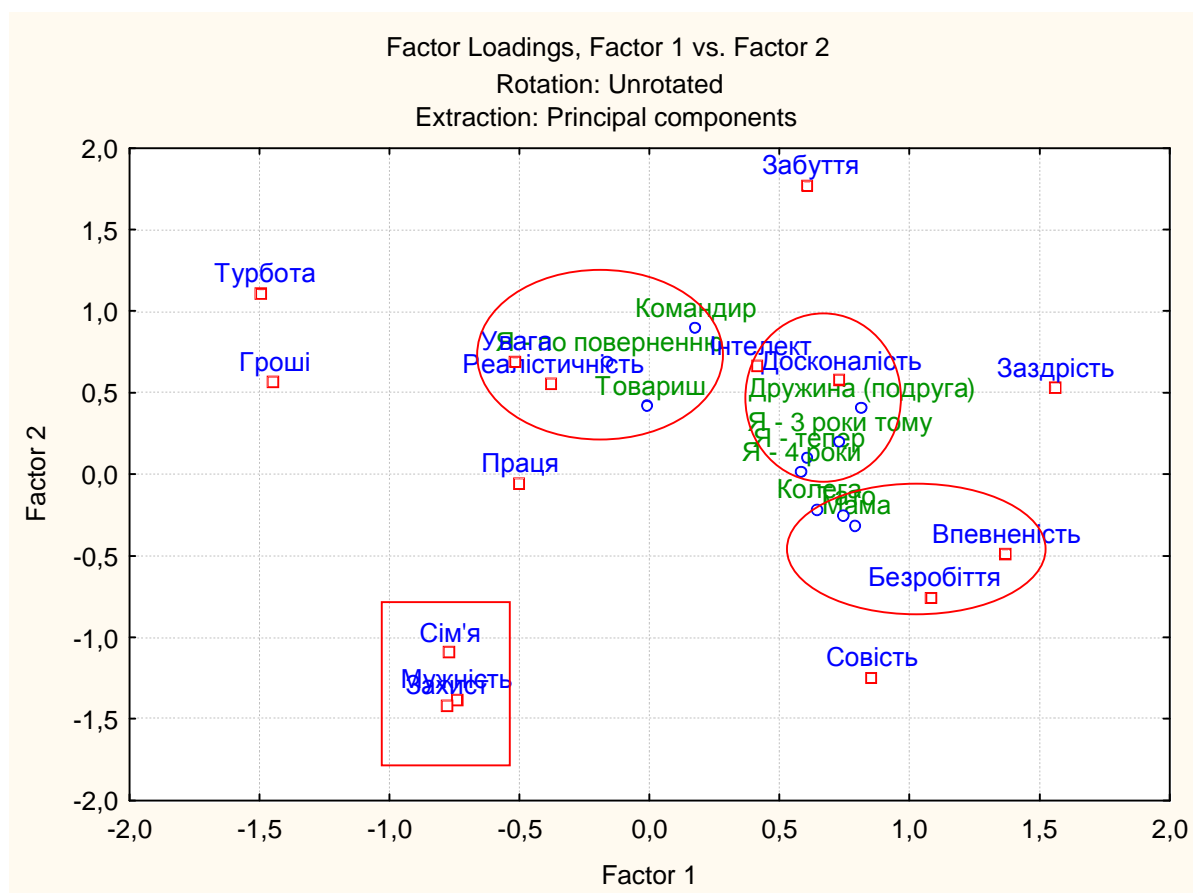
	Factor	Factor
Я - тепер	0,519377	-0,221049
Я - 3 роки тому	0,350980	0,523500
Я – 4 роки тому	-0,480597	0,220385
Я по поверненню	-0,466473	0,498251
мама	-0,575396	-0,484035
тато	0,437463	0,393540
дружина (подруга)	-0,790790	-0,423066
товариш	-0,369096	0,477399
колега	-0,384506	0,633829
командир	0,262084	-0,365928
Expl.Var	2,342078	1,951440
Prp.Totl	0,234208	0,195144

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,342078	23,42078	2,342078	23,42078
2	1,951440	19,51440	4,293518	42,93518

Факторний аналіз військовослужбовців, що не змінили вид професійної діяльності.

Мал. 8 Факторно-семантичне поле (Ш.В.)

Факторні ваги

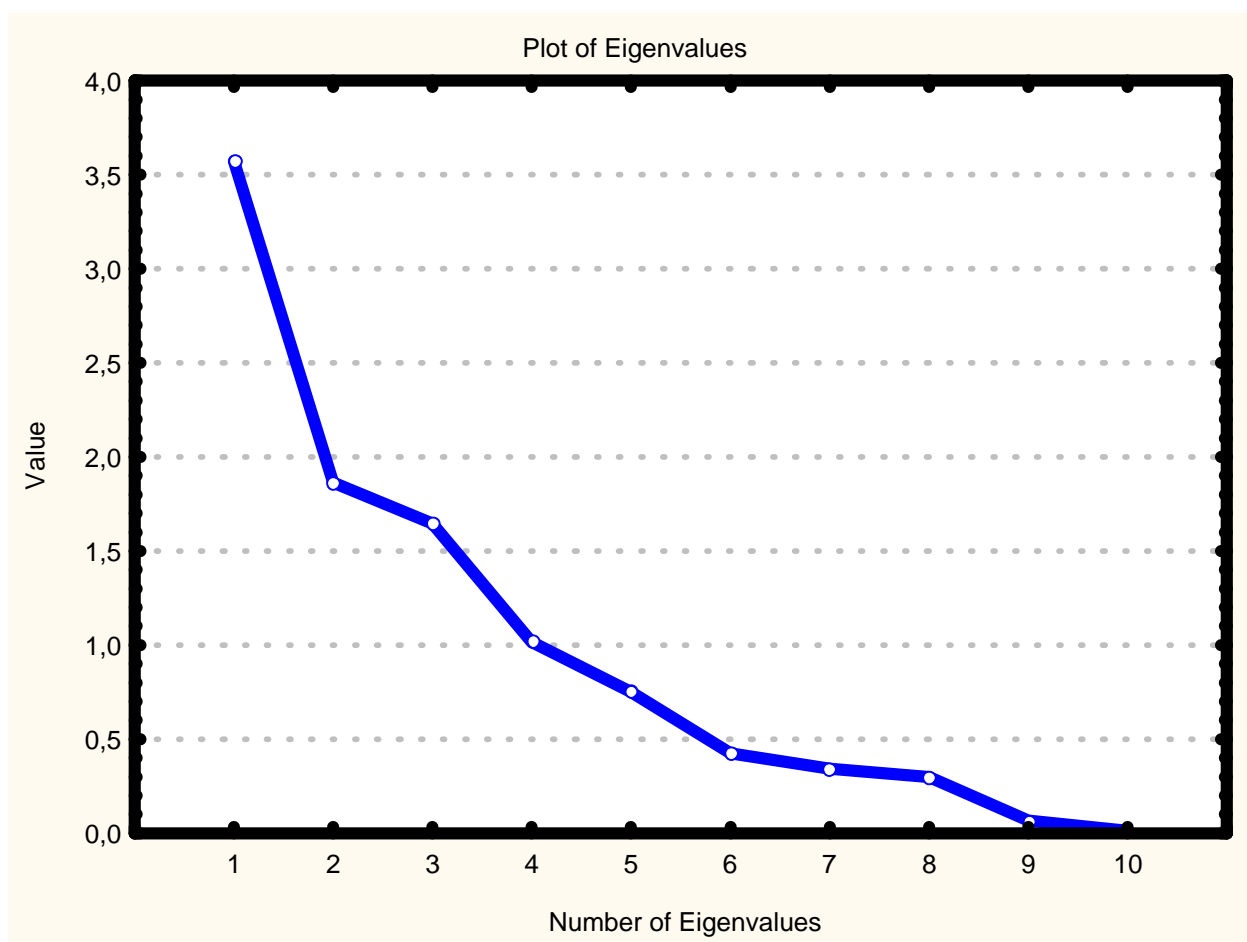
Факторне навантаження

	Factor	Factor
Реалістичність	-0,37992	0,55209
Турбота	-1,49159	1,11035
Увага	-0,51603	0,69140
Мужність	-0,73850	-1,38010
Забуття	0,60887	1,77223
Захист	-0,78041	-1,41767
Досконалість	0,73387	0,57146
Впевненість	1,36908	-0,48780
Гроші	-1,44252	0,56116
Безробіття	1,08499	-0,75722
Інтелект	0,41282	0,66318
Совість	0,85230	-1,24728
Праця	-0,50140	-0,05650
Сім'я	-0,76968	-1,09759

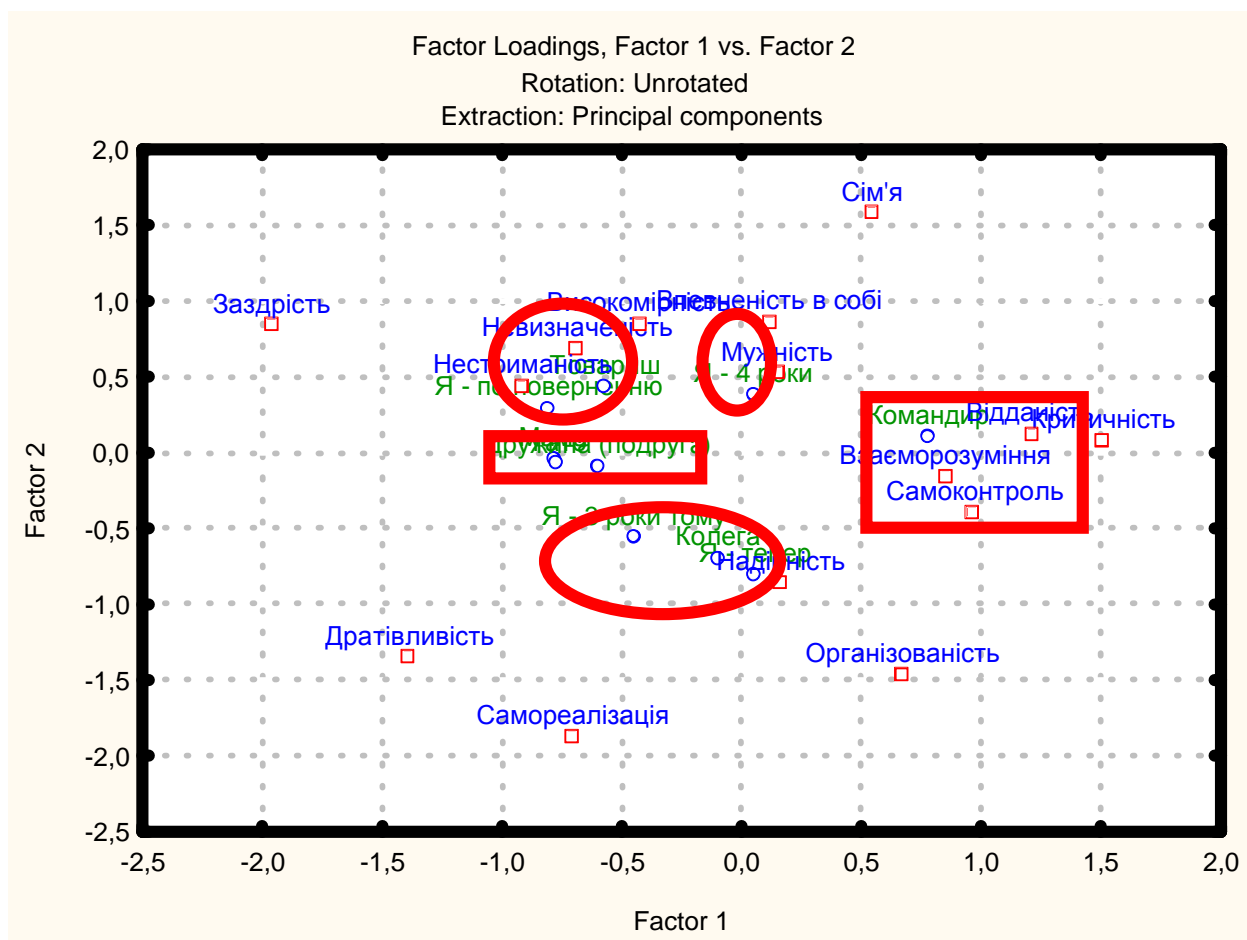
Заздрість	1,55812	0,52228
	Factor	Factor
Я - тепер	0,606113	0,095274
Я - 3 роки тому	0,729577	0,195323
Я - 4 роки тому	0,583164	0,014294
Я по поверненню	-0,159561	0,683699
мама	0,793942	-0,315210
тато	0,745963	-0,261215
дружина (подруга)	0,818514	0,405013
товариш	-0,004152	0,416400
колега	0,647594	-0,219082
командир	0,176764	0,892245
Expl.Var	3,572607	1,863989
Prp.Totl	0,357261	0,186399

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,572607	35,72607	3,572607	35,72607
2	1,863989	18,63989	5,436596	54,36596

НАСИП

Мал. 9 Факторно-семантичне поле (Н.М.)

Факторні ваги

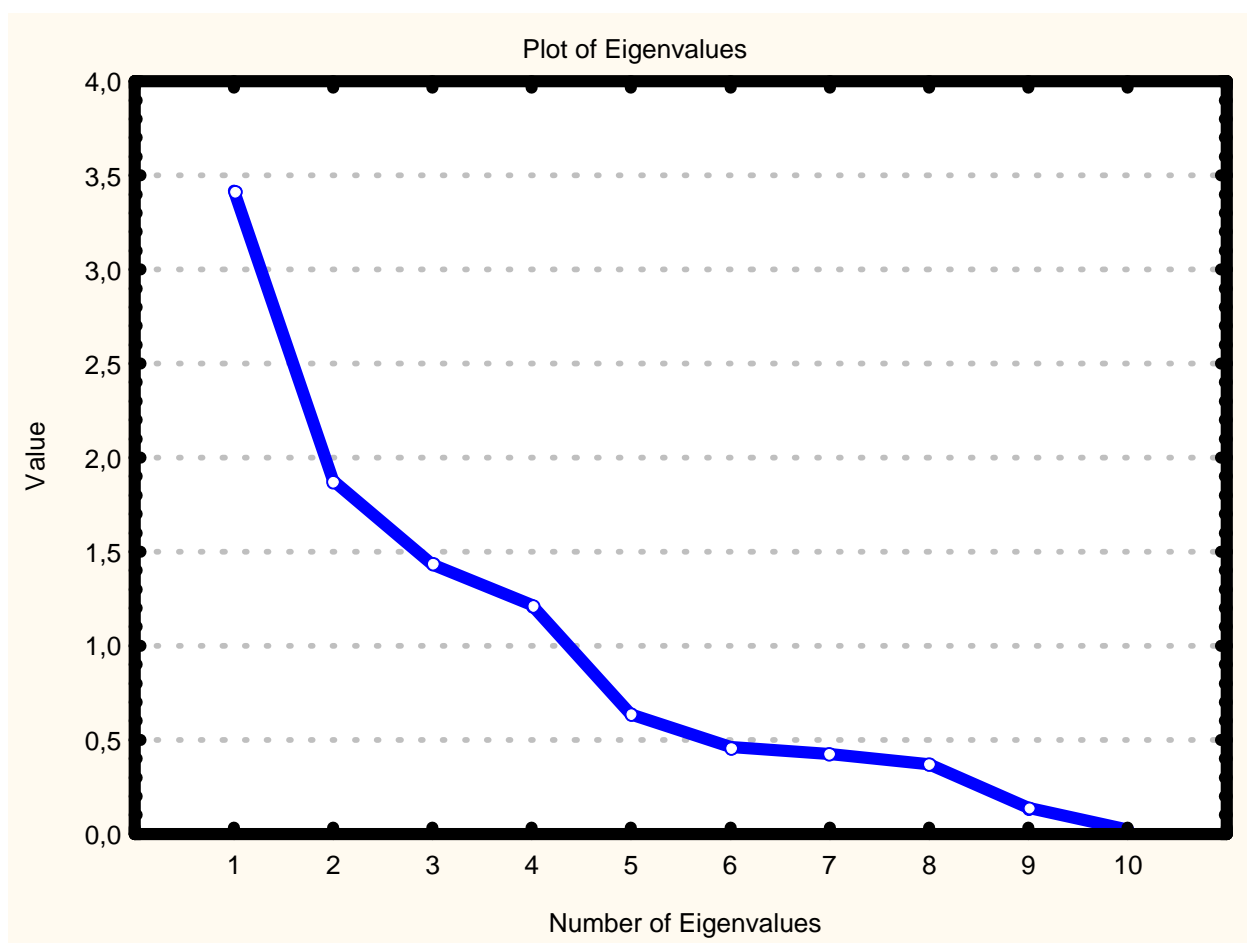
Факторне навантаження

	Factor	Factor
Невизначеність	-0,69733	0,69531
Самоконтроль	0,96003	-0,38459
Надійність	0,15825	-0,84828
Критичність	1,50218	0,08285
Впевненість в собі	0,11118	0,86772
Взаєморозуміння	0,84588	-0,14711
Самореалізація	-0,71690	-1,86705
Високомірність	-0,43269	0,85707
Організованість	0,66489	-1,45459
Нестриманість	-0,92540	0,44790
Мужність	0,14809	0,53254
Дратівливість	-1,39891	-1,34226
Сім'я	0,54117	1,58490
Відданість	1,20442	0,12887

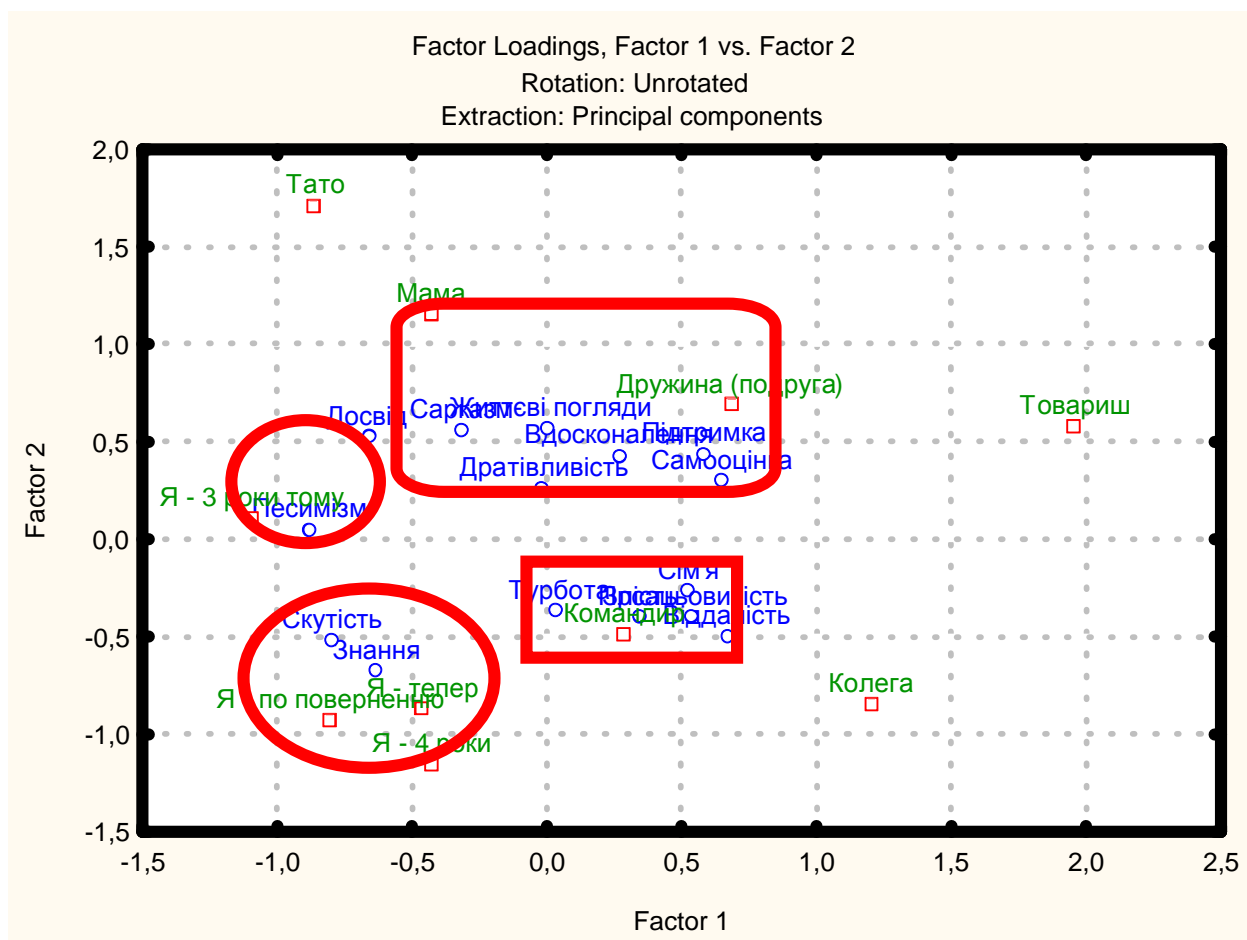
Заздрість	-1,96485	0,84672
	Factor	Factor
Я - тепер	0,049159	-0,796114
Я - 3 роки тому	-0,454740	-0,551008
Я - 4 роки тому	0,046106	0,393431
Я по поверненню	-0,813330	0,304532
мама	-0,787876	-0,028226
тато	-0,784029	-0,062444
дружина (подруга)	-0,600385	-0,078728
товариш	-0,580159	0,444335
колега	-0,102890	-0,686265
командир	0,777172	0,111724
Expl.Var	3,419917	1,876704
Prp.Totl	0,341992	0,187670

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,419917	34,19917	3,419917	34,19917
2	1,876704	18,76704	5,296622	52,96622

НАСИП

Мал. 10 Факторно-семантичне поле (В.А.)

Факторні ваги

Факторне навантаження

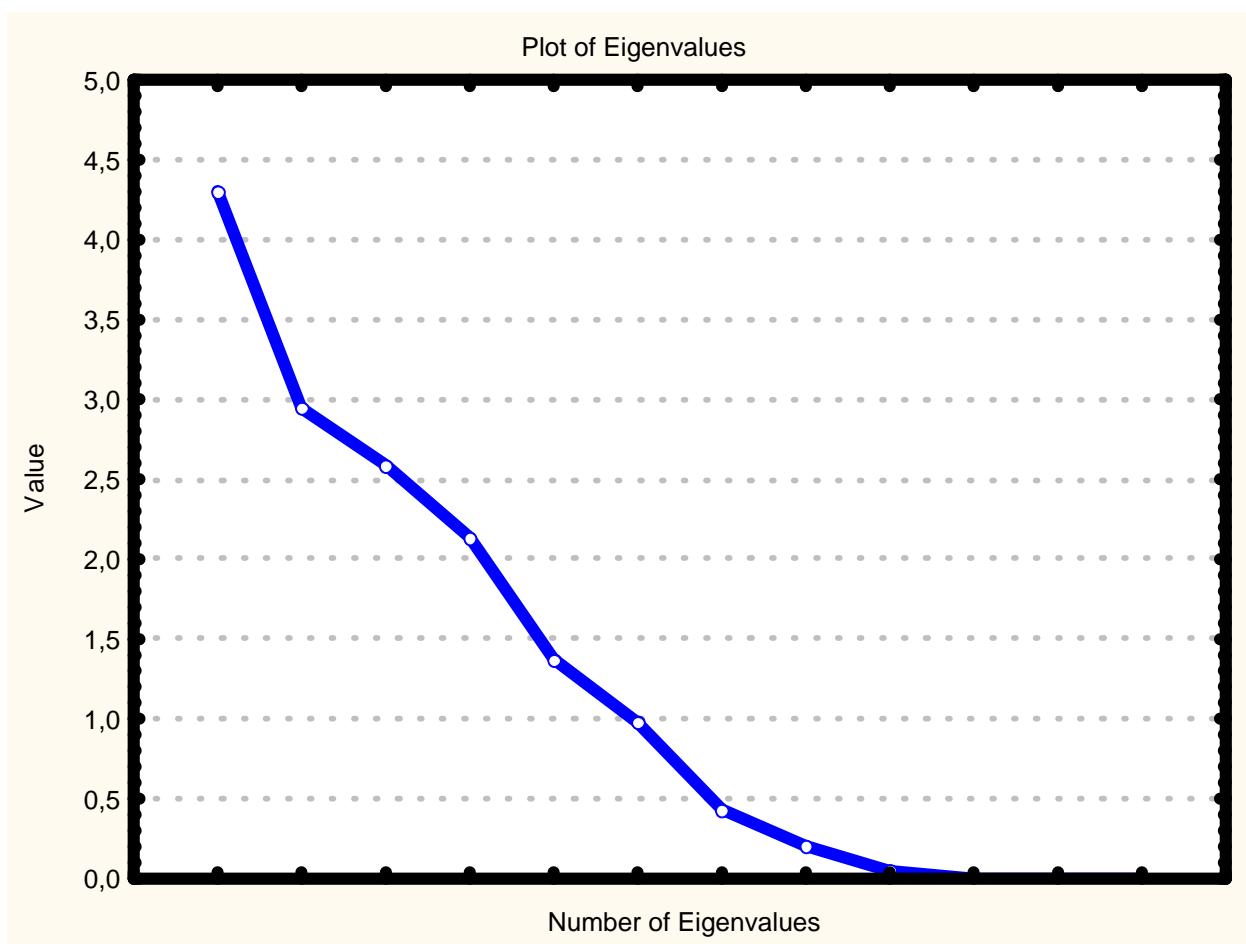
	Factor	Factor
Досвід	-0,664693	0,528205
Дратівливість	-0,021377	0,266615
Знання	-0,635544	-0,672723
Скутість	-0,801489	-0,510104
Турбота	0,031879	-0,363247
Вдосконалення	0,262930	0,434911
Самооцінка	0,644106	0,303042
Життєві погляди	0,001754	0,572317
Злість	0,342552	-0,395093
Підтримка	0,577716	0,443551
Сім'я	0,521111	-0,260575
Песимізм	-0,882738	0,052306
Відданість	0,666714	-0,492970
Сарказм	-0,318924	0,565512

Працьовитість	0,531204	-0,392466
Expl.Var	4,303878	2,943649
Prp.Totl	0,286925	0,196243

	Factor	Factor
Я - тепер	-0,46944	-0,86502
Я - 3 роки тому	-1,09902	0,11196
Я - 4 роки тому	-0,42956	-1,15133
Я по поверненню	-0,81059	-0,92561
мама	-0,43214	1,15913
тато	-0,87161	1,71694
дружина (подруга)	0,67874	0,69335
товариш	1,95069	0,58618
колега	1,19880	-0,83955
командир	0,28413	-0,48604

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	4,303878	28,69252	4,303878	28,69252
2	2,943649	19,62433	7,247527	48,31685

НАСИП

Факторне навантаження

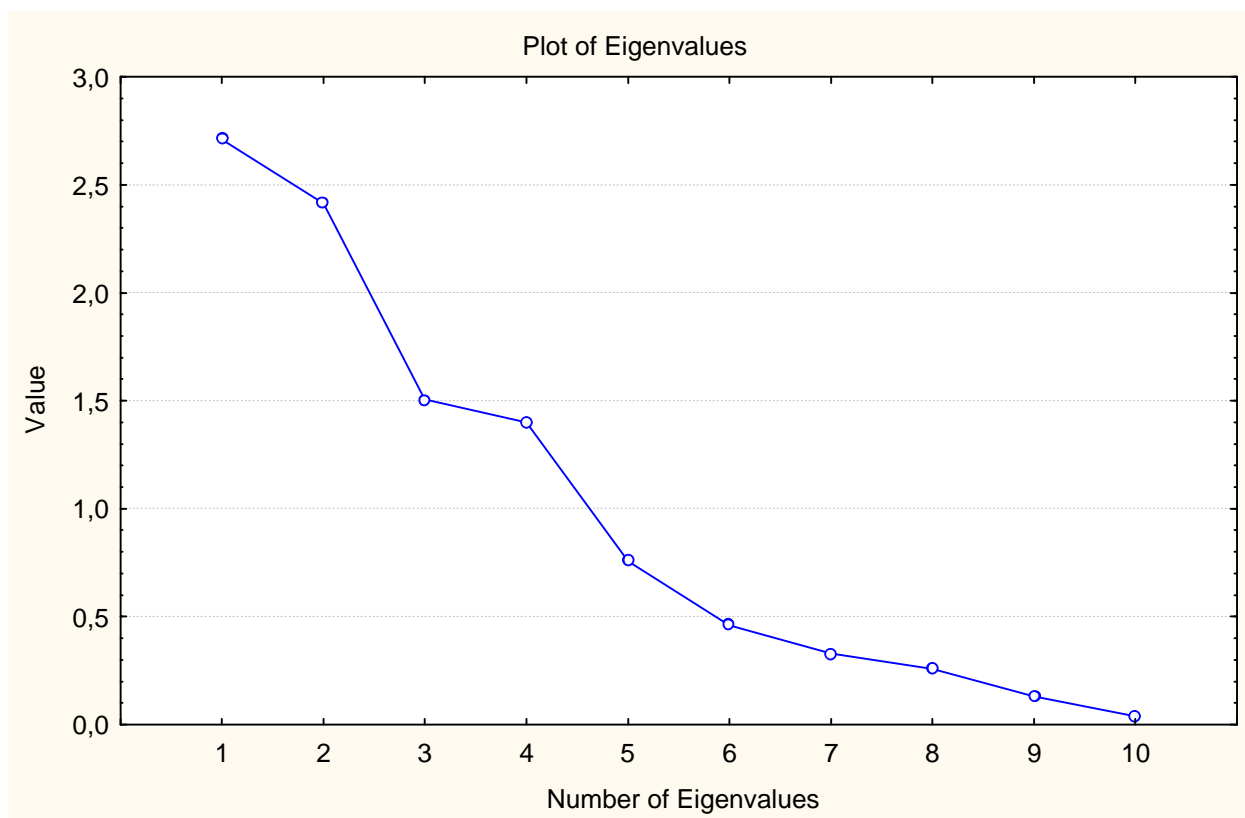
	Factor	Factor
Зібраність	-0,83785	-0,04180
Неспокій	1,33152	1,69129
Впевненість	-1,83846	-1,12844
Незалежність	1,41859	0,32424
Тривога	-1,49261	0,78073
Витримка	0,23216	0,41352
Кохання	1,71425	-1,43884
Обов'язок	-0,62161	1,49086
Увага	-0,12132	-1,15148
Обізнаність	-0,27235	-0,04558
Мужність	-0,11634	-1,13913
Дратівливість	-0,32612	0,95432
Праця	0,34201	0,22301
Підтримка	0,41062	-1,04289
Гроші	0,17751	0,11017

Факторні ваги

	Factor	Factor
Я - тепер	-0,414423	0,662994
Я - 3 роки тому	0,058810	-0,506306
Я – 4 роки тому	0,801520	0,207319
Я по поверненню	0,062746	-0,506420
мама	-0,255523	-0,435254
тато	0,949295	0,053391
дружина (подруга)	-0,489776	0,402454
товариш	-0,071660	-0,699718
колега	0,342659	-0,589938
командир	0,748111	0,477680
Expl.Var	2,710132	2,415425
Prp.Totl	0,271013	0,241543

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,710132	27,10132	2,710132	27,10132
2	2,415425	24,15425	5,125557	51,25557

НАСИП

Додаток 14

Факторні ваги

Досліджуваний Б.С.

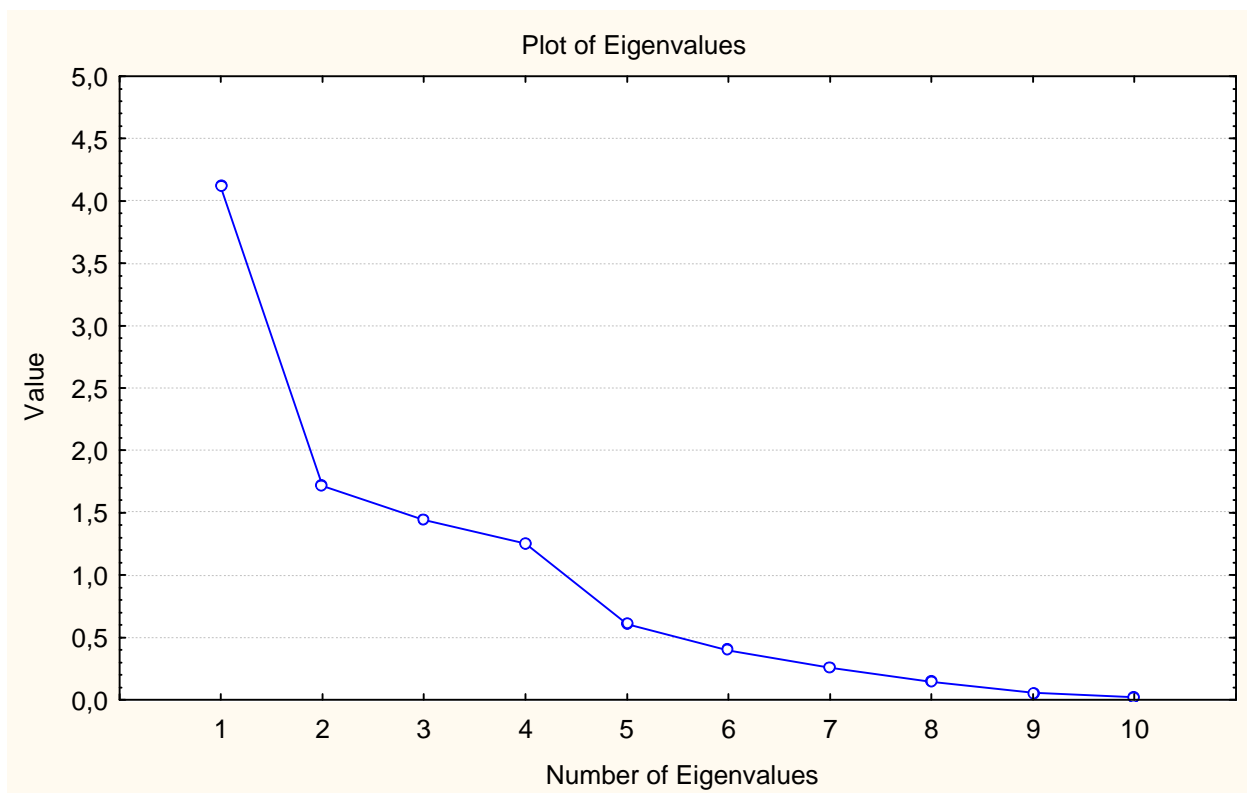
Факторне навантаження

	Factor	Factor
Досвід	0,25567	0,82405
Недооцінка	-0,99584	-0,39585
Людяність	1,49608	-1,26830
Самооцінка	0,93230	-0,14152
Відповідальність	1,62851	-0,13637
Надійність	0,77643	-0,21989
Життєвий досвід	0,67667	0,46884
Сумніви	-0,67562	1,69391
Забезпеченість	0,37205	-0,44770
Дратівливість	-1,28493	0,57478
Увага	0,43349	0,83120
Нерозуміння	-1,36245	-1,81807
Мужність	-0,58078	0,91114
Заздрість	-1,05742	-1,58668
Надія	-0,61415	0,71045

	Factor	Factor
Я - тепер	-0,799451	-0,143463
Я - 3 роки тому	0,118031	-0,876865
Я – 4 роки тому	-0,719702	0,323027
Я по поверненню	0,007895	-0,724577
мама	-0,770019	-0,211457
тато	-0,800706	0,229464
дружина (подруга)	-0,925768	0,031668
товариш	-0,350531	-0,058812
колега	-0,757307	-0,415515
командир	-0,390078	0,148827
Expl.Var	4,110738	1,715463
Prp.Totl	0,411074	0,171546

Власне значення фактору

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	4,110738	41,10738	4,110738	41,10738
2	1,715463	17,15463	5,826201	58,26201

НАСИП